

C

Cecilie (3. stol.), panna mučednice, svätice (22. 11.). Koncem středověku se stala patronkou hudby a hudebníků, protože si podle legendy při své svatbě zpívala v duchu písně chválící Boha. Od 15. stol. byla zobrazována s varhanami nebo s nějakým jiným hudebním nástrojem. Na den C. se k výročnímu shromáždění scházeli tradičně členové literárských, zpěvákých a hudebních bratrstev, společnosti zvaců a satebních družb. Muzikanti v Čechách a na Moravě jako i jinde ve světě slavili svátek své patronky velmi rádi. Z Fulneku je už z r. 1670 doklad o Cecilské obchůzce místních muzikantů v čele s rektorem po domech, v nichž za peněžité i potravinové obdarování předváděli malou divadelní hru zv. *Cecilka*. Obdobně se jmenovala i taneční zábava, kterou večer o svátku C. po odpolední hostině u učitele pořádávali tradičně muzikanti v různých krajích. V Ústí n. Orlicí uctívali mladí hudebníci svou patronku obchůzkou, při níž hrávali kasaci. Podobné skladby a písně o Cecilce komponovali obvykle místní učitelé. Cecilské taneční zábavy ve vyzdobených hospodách (součástí výzdoby byl i ověšený obraz sv. C.) s účastí maškar měly veselý průběh, končilo jimi období podzimních zábav před začátkem adventu. Po zániku literárských bratrstev se jako závěrečné začaly více prosazovat taneční zábavy kateřinské (25. 11.).

Lit.: F. J. Čečetka: *Od kolébky do hrobu. Lidopisné obrázky z Poděbradska*. Praha 1900; A. Hnilička: *Někdejší „kasace“ na našem venkově*. ČL 18, 1909, s. 35–37; Č. Zíbrt: *Muzikanti moravští oslavují svátek svojí patronky Cecilie ve Fulneku roku 1670. (Divadelní hra J. A. Komenského?)* ČL 28, 1928, s. 214–220. [zm]

cechovní a řemeslnické slavnosti, oslavy spojené se svátečními dny a s výjimečnými událostmi v profesi. Cechy jako významná městská korporace měly od 14. stol. významnou účast v městském každodenním životě i ve slavnostních chvílích. Už v 15. stol. bylo v českých a moravských městech napočítáno 225 rozličných řemesel a živností. Z hlavních řemesel se vydělili specialisté na různé druhy výrobků, naopak v cechovním životě se v řadě případů řemeslníci sdružovali, aby společný cech měl větší ekonomickou a společenskou váhu. Důležitými povinnostmi cechů byla vzájemná ochrana zvl. před řemeslníky stojícími mimo cech (stolří), podpora členů cechu v nouzi a v nemoci i úkony náboženské: úcta k cechovnímu patronu, povinnost výzdoby jeho oltáře v chrámu

nebo kapli, cechovní reprezentace při veřejných náboženských obřadech a slavnostech a důstojný doprovod člena cechu a jeho rodiny při pohřbu. – Řemeslníci ovlivňovali městský život po mnoha stránkách. Podle jednotlivých řemesel se usazovali v ulicích, kterým mnohdy dali jméno (Platněřská, Železná, Pasířská, Celetná). Cechy se podílely na městské obraně, vlastnily k tomu potřebnou výzbroj, uloženou ve zbrojní komoře u cechmistra. Scházely se na radnici a podle zavedeného pořádku schůzovaly. Cechmistrům jako nejvyšším funkcionářům patřila výkonná moc nad cechem i tovaryši. Cech se scházel čtvrtletně v cechovní hospodě, hospodského nazývali *pan otec*, *pan tatík*, hospodyně *paní matka*. Před zahájením schůze se platil povinný cechovní plat. Schůze začala poté, když byla přinesena cechovní pokladnice zv. *klenot* a *matka*. V ní byly uloženy cechovní peníze, privilegia, zápisní knihy a pečete. Kdo přišel po zahájení schůze, platil pokutu. Schůze byla zahájena po otevření pokladnice. Měla řád, mistři se hlásili o slovo, byli navzájem uctíváni. Pokutováno bylo nedbání pořádku i vynášení cechovních usnesení na veřejnost. Cechovní artikule se zakládaly na zbožnosti. Bylo přikázáno světit neděli pracovním klidem, nesmělo se hrubě mluvit. Uctíval se patron cechu, který byl vyobrazen na cechovním praporu (sv. Kryšpín u ševců, sv. Lukáš u malířů apod.), měl oltář nebo sochu v kostele. – O přijetí mezi mistry rozhodoval celý cech. Kandidát se ohlásil před čtvrtletní schůzí a doložil listy, že je z manželského lože, je vyučen v řemesle a má vzorné chování. V dalším čtvrtletí, když složil *příjemné*, doložil svědky dobré chování a zhotovil a předvedl mistrovský kus, byl přijat za mistra. Všem mistrům musel dát vystrojiti *svačinu*. Podle nařízení z r. 1729 se měla do cechovní pokladny místo hostiny složit peněžní částka. Ale svačiny trvaly nadále. Syn mistra měl lehčí přístup do cechu: nemusel zhotovit mistrovský kus, platil menší příjemné a nemusel pořádat svačinu; podobně ten, kdo se oženil s vdovou po mistrovi nebo s jeho dcerou. Avšak každé přijetí za mistra bylo cechovní slavností, při níž se užívaly cechovní konvice, svícny a náradí s cechovními znaky. Důstojný řád mělo přijímání učňů. Učedníka přijímal mistr za účasti celého cechu nebo před cechmistry. Učedník musel doložit manželský původ a mít ručitele. Kde měli tovaryši svůj cech, oznamoval se učedník i jim. Učení trvalo více let, podle dohody a řemesla. Při vyučení dostal učeň tovaryšské jméno, které mu

někdy zůstalo po celý život a často se jím prokazoval na vandru místo listinami. Při vyučení se zapovídaly různé rozpustilosti jako *hoblování* a *strkání*, které přes zákazy provázely přijímání učeň mezi tovaryše. Tovyariši měli dbát čistoty, chodit pravidelně do lázně, nehrát o peníze, nenosit zbraň do hospody, neprat se a netoulat, nocovat u mistra. Bylo zapovězeno držet *modrý pondělek*, který se přes zákazy udržel u některých řemesel až do počátku 19. stol. Aby se zdokonalil v řemesle, odcházel tovaryš na *vandru*, někdy i na léta do ciziny. Vandrovní tovaryš mohl počítat s pomocí v cechovní hospodě. Místní mistři a tovaryši mu na přivítanou *zavdali*, pomohli opatřit práci nebo ho *vyšenkovali* do dalšího města. Tovyarišské zavdávání bylo kritizováno v cechovních artikulích 18. stol. – Cechy se účastnily pravidelně bohoslužeb, v kostelech byly umístěny jejich praporce a lucerny, někde měly i cechovní kostelní lavice s vyřezávanými cechovními ozdobami. Účastnily se církevních slavností na den svého patrona, na Boží tělo, na procesí, o poutích a posvíceních vždy pod svými korouhvemi. O letnicích se reprezentovaly na střeleckých slavnostech *střelením ku ptáku*. Cechy s praporce a korouhvemi byly ozdobou špalírů při slavnostech korunovačních, např. při korunovaci Leopolda II. za českého krále 1791 v Praze: špalíry pražských i mimopražských účastníků stály na Malostranském náměstí, pražské cechy měly nové cechovní prapory, nejkrásnější korouhev měl cech staroměstských brusičů a zlatníků, nejpočetnější byl cech novoměstských řezníků. Prapory a korouhev byly většinou darem zámožných členů cechu. – Od konce 18. stol. se proměňovala i náplň slavnostních shromáždění řemesel a živností. Od poloviny 19. stol. si vytvářelo řemeslnictvo nové slavnostní příležitosti jak ve svých profesních spolcích (např. slavnosti veteránů práce u typografů), tak svou účastí na veřejných slavnostech, zvl. národního charakteru. Např. při kladení základního kamene k Národnímu divadlu (1868) patřili pražští řezníci k nejpočetnější a nejmalebnější skupině v průvodu. Řemeslnické spolky byly hrdé na své spolkové prapory, které křtily za účasti spřátelených odborných spolků z místa svého působení i okolí. Při symbolickém zatloukání hřebů byla pronášena vlastenecká hesla. Po křtu praporu následovalo defilé spolků a jejich příznivců a taneční veselice. Řemeslnické spolky pořádaly v masopustním období merendy a plesy v městských sálech,

kde byla výzdoba ve vlasteneckém duchu. Spolky pořádaly umělecké akademie, řada z nich měla pěveckou a divadelní složku. Vedle toho řemeslnické spolky a společenství udržovaly i některé výroční slavnosti: řezníci *shazování kozla* na sv. Jakuba, pláteníci v Jemnici slavili *svatovítskou slavnost*, Barchan, valašští řezníci o masopustě *chodili s teletem*, českokrumlovští soukeníci udržovali *jártóg*, výroční ples, sladovnická a pivovarnická chasa slavila v masopustě *bakuse*. – Nejzávažnější povinností cechu i řemeslnického spolku byl doprovod člena cechu nebo řemeslnického spolku na jeho poslední cestě. Pohřbu se účastnili všichni členové cechu nebo řemeslnického spolku. Pro tuto příležitost měli u cechu speciální přikrovy na rakev, v průvodu byly neseny cechovní korouhve a svíce. Také při pohřbech členů řemeslnických spolků byl nesen spolkový prapor, zahalený smutečným flórem. Pohřební průvod obvykle doprovázela spolková hudba. V t. bratrstvo, cechy a bratrstva.

Lit.: V. Hrabě: *Z dějin řemesel v českých zemích*. ČL 12, 1903, s. 238–241; Z. Winter: *Dějiny řemesel a obchodu v Čechách v XIV. a v XV. století*. Praha 1906; Č. Bílý: *Řemeslnické zlozvyky v 18. století*. ČL 22, 1913, s. 370–380; M. Janotka – K. Linhart: *Zapomenutá řemesla*. Praha 1984, s. 145–149; F. Hoffmann: *České město ve středověku*. Praha 1992, s. 180–190.

[osk]

cechy a bratrstva, zájmové organizace živnostníků ve městech (ve vých. Evropě a místy na Balkáně i na vesnicích), hájící svůj výrobní monopol a tržní výlučnost. Řídily se statuty schválenými příslušným orgánem, měly i jisté soudní pravomoci a podléhaly příslušným orgánům, tj. v královských městech městské radě (v konečné instanci králi) a v poddanských městech městské radě a vrchnosti. Cechy vznikaly v j. a záp. Evropě od 12. stol., v č. zemích ve 14. stol. Princip cechů byl v celé Evropě stejný, byť se právní vazby a vztahy i ingerence cechů v jednotlivých evropských státech v detailech lišily. Cechy vznikaly z různých příčin a za různých okolností: a) z konzorterií měšťanů, b) dobrovolně na základě úmluvy jednotlivých živnostníků téže živnosti, c) nuceně pod nátlakem městských rad pro zabezpečení pravidelné a kvalitní výroby a zachování pořádku ve městech, d) povinně na základě existujícího práva. – Právní stav ze středověku byl roztržštěný a tato nejednotnost se promítala i do živnostenského práva. Povinnou organizací se cechy staly až po r. 1739. Nebyly ani produktem vznikajících středověkých měst, která převzala organizační principy římského

práva. Do č. zemí se dostal cechovní princip prostřednictvím římskoněmeckého práva, ale nelze podceňovat ani vlivy italské a byzantské. – Bratrstva, považovaná některými badateli za předstupeň vlastních cechů, vznikala pravděpodobně na principech náboženských organizací s charitativní funkcí. Byla vždy dobrovolná. V č. zemích jsou nečetná (hl. v uměleckých řemeslech), v životě měst a struktuře společnosti měla především význam společenský a umělecký. Byla zrušena 1783. – Cechovní artikule a jejich znění asi přinášeli cizí živnostníci, usazující se v č. zemích. Artikule určovaly: a) kdo a za jakých okolností může být členem cechu, b) jak a kolik zboží může vyrobit, c) kde a jak prodávat, popř. za jaké ceny, d) jak se chovat v cechu i v soukromí. Určovaly cechovní hierarchii a formy přijímání do jednotlivých jejích stupňů včetně poplatků, jurisdikci a další faktory podmiňující existenci cechů. Jejich rozsah a obsah byl variabilní, od základních stručných formulací o několika jednoduchých člancích až k rozsáhlým výkladům. Běžné bylo, že nově vznikající cechy si půjčovaly znění artikul od cechů již existujících či si dávaly znění obnovených artikul potvrzovat nadřízeným orgánem i panovníkem. – Ve vrcholném středověku a raném novověku tvořily cechy značně autonomní organizace, výrazně zasahující do života společnosti, především měst, a do ekonomiky země, výroby i politiky. Této autonomie dosáhly po větších či menších bojích s městským patriciátem i panovníkem, jež byly ve většině evropských zemí charakteristické hl. ve 14. stol. a pohybovaly se od omezování pravomoci a politického vlivu

cechů až k jejich zákazům. Zlatým obdobím cechů bylo 15. a 16. stol., pak se státní správa pokoušela stále intenzivněji oklestit jejich pravomoc. – Členem cechu se mohl stát mistr, zakoupený a usazený ve městě zpravidla jeden rok. K vytvoření cechu se vyžadoval větší počet mistrů, zpravidla čtyři (od r. 1739 povinně). Počet členů v cechu kolísal od čtyř do několika set, zejm. mezi soukeníky. Protože u mnohých živností ve městech a většiny živností v malých městech nebyl dostatečný počet mistrů, sdružovali se ve dvojcechy, trojcechy a cechy společně všem živnostem v městečku. Mistři, kteří nebyli v žádném cechu, podléhali městským radám a jejich pravomoci či vrchnostem. Na vesnicích byli: a) mistři tzv. vysazených řemesel (mlynáři, kováři, šenkýři, hamerníci, často jen nájemci panských či městských podniků), kteří měli oslabená práva, tj. nemohli dávat za vyučenou, ale po r. 1739 se mohli účastnit výroční schůze příslušného městského cechu; b) řádní mistři, kteří mohli (po r. 1739 museli) být členy příslušného městského cechu; c) mistři, kteří na vesnicích pracovali tzv. načerno (*stolíři*, *humplíři*). Cech byl povinen pravidelně se scházet několikrát od roka, zachovávat při schůzích předepsanou etiketu, korporativně se účastnit městských, církevních a jiných slavností, pohřbu svých členů apod. Kromě toho byly i cechy meziměstské téže živnosti a cechy zemské (v Čechách 7 a na Moravě 8). Ty byly spíše čestnou formalitou, ale v záp. Evropě měly často značnou soudní pravomoc a politický vliv. Vedle toho se rozeznávaly cechy menší (živností méně významných) a cechy větší. Toto dělení odpovídá rozdílu cechů předních a zadních, tj. lepších, čestnějších a horších. Neodpovídá však ekonomické ani politické potenci toho kterého cechu, jak názorně dokládají *Soběslavská práva*, vzniklá po husitských válkách: uvádějí pořadí živností, jak za sebou při slavnostech kráčely. V čele šli řezníci, kteří vždy patřili mezi živnosti nejváženější a nejbohatší a také nejrozšířenější. Svou cechovní čest odvozovali od toho, že údajně měli erb od krále Jana Lucemburského, protože mu pomohli k trůnu. Dobové prameny ale neuvádějí k této pověsti žádnou zprávu. Objevuje se až v Soběslavských právech. Za řezníky šli zlatníci s malíři a štítáři, ve třetí řadě šlo 16 živností, tj. brnří, jehláři, helmří, ostrožníci, mosazníci, sedláři, konváři, uzdaři, řemenáři, pasíři, kováři, měšečníci, tobolečníci, mečíři, túlaři a zámečníci, ve čtvrté kožišníci s jircháři a barvíři koží, jako pátí šli krejčí s postřiháči a valcháři, šestí ševci, sedmí nožíři s čepelníky, nožíkáři a šlejšfíři, osmí sladovníci s pivovarníky a vozatáři,

devátí pekaři s mlynáři, desátí bečváři, ale v některých z verzí dokumentu jsou na devátém místě soukeníci, v jiných dokonce až na dvanáctém místě za lazebníky, kteří jsou jinak uváděni na dvanáctém místě před kramáři. Jak vzrůstal počet cechů, tvořily se další řady. Toto rozmístění cechů, beze zbytku možné jen v největších městech, mělo význam společenský, snad i politický, nikoliv ekonomický a právní. – V čele cechu stál volený a městskou radou či vrchností schválený cechmistr, u větších cechů se staršími cechu. Pořadí členů v cechu bylo přesně hierarchizováno podle služebních let. Součástí cechu byli inspektoři jmenovaní městskou radou, a po nezdařeném povstání českých měst proti Ferdinandu I. (1547), kdy města byla potrestána zrušením cechů, od opětovného obnovení cechů (1549) i komisaři jako exponenti panovníka. Bohaté cechy měly svého stálého písaře, někdy i sluhu, jindy funkci písaře zastával některý mistr nebo městský písař za úplatu. Do cechu museli být zapsáni i tovaryši a učedníci. Ženy, ač se v mnoha živnostech zúčastnily aktivně práce a v textilních živnostech často převažovaly nad muži, nemohly být členy cechu. Jedině vdova mohla vést živnost vdovským právem, zpravidla za pomoci nejstaršího tovaryše, který si často mistrovou brával, aby se stal mistrem. Ženské cechy nejsou v č. zemích doloženy, objevují se místy v záp. Evropě. – Z. Winter vidí jisté známky cechovních organizací již ve 2. polovině 13. stol. První cechy vznikaly až ve 14. stol. Byli to pražští krejčí (1318), bratrstva pražských zlatníků (1323) a pražských platněřů (snad 1336), cech česko-budějovických řezníků (1337), netolických pekařů (1338), plzeňských řezníků (1339), pražských mlynářů a soukeníků (1340) atd. Nejvíce cechů vznikalo v 15. stol. a leckteré ještě v 1. polovině 19. stol. Na Moravě a ve Slezsku se vytvářely o něco později, první je doložen v Jihlavě 1349 (soukeníci a asi již dříve společný cech jihlavských kovářů, ostrožníků, brnířů, sedlářů a kolářů). Národnostně jsou cechy značně smíšené. Převládají většinou Češi, místy Němci, ale objevují se v nich také Italové, Nizozemci, Lužičtí Srbové, Slovinci i jiné národnosti. Po třicetileté válce lze v pohraničí pozorovat postupnou germanizaci mnohých cechů, kde dříve převládali Češi. – Tovaryšské cechy vznikaly v 15. stol. a později (snad již 1459 pražští novoměstští tovaryši sedlářští). Vedlo k tomu především to, že při uzavřeném počtu mistrů v cechu, při povinnosti být zakoupen ve městě, nákladných mistrovských kusech, hostinách a poplatcích při prohlášení tovaryše za mistra se mnoho tovaryšů nemohlo stát mistry. Tovaryši se

Pečet mlynářského cechu. Vyškov, 1744

v 15. stol. bránili stávkami, leckdy úspěšně. Formálně byly tovaryšské cechy nápodobou cechů mistrovských, tovaryši měli cechovní hospodu a od 16. stol. i útulky (*herberky*). – Cechy se prezentovaly řadou formálních znaků. Každý cech měl cechovním erbem opatřenou korouhev, za níž šli mistři, tovaryši a učedníci při různých slavnostech. Erb byl vytvořen zpravidla podle některého výrazného pracovního nástroje nebo výrobku. Některé cechy měly erby značně složité (hrnčičí). Proto jsou na jiných cechovních utenzíliích (potřebách) tyto znaky ve zjednodušených podobách. Nejdůležitějším cechovním znakem byly truhlice, které často představovaly špičkové umělecké dílo. V nich se uchovávaly písemnosti, peníze, různé písemné doklady a drobné potřeby, zejm. pečeti. Každý cech vlastnil také postavníky, příkrovy, ferule, cechovní džbány, vítací poháry, výběřčí misky aj. Bohaté cechy měly vlastní domy, popř. i jiné nemovitosti nebo alespoň cechovní hospody, kde se cech scházel. – Jednání cechu podléhala přísné etiketě, zval na ně zpravidla nejmladší mistr, pokud cech neměl svého písaře nebo sluhu. Cechy se scházely podle potřeby, po r. 1739 čtyřikrát do roka s jednou výroční schůzí. Při jednání se mnoho snědlo a vypilo, právě tak jako při hostinách pořádaných novopečeními mistry pro celý cech nebo při tovaryšských hostinách. Tyto zvyklosti se od 2. poloviny 17. stol. odbourávaly, protože ne jeden mistr se po takové hostině zadlužil na celý život. – Příjmy cechu tvořily příspěvky mistrů, taxy za mistrovské a tovaryšské zkoušky, příjemné učedníků, vyhotovení různých dokladů, pokuty, úroky za půjčené peníze nebo propachtované nemovitosti aj., vydání představovaly náklady za hostiny, pořizování nových utenzílií, opravy, příspěvky mistrům, kteří nemohli z různých důvodů pracovat, provoz cechu apod. – Vedle zvyklostí, jež vyžadovala cechovní etiketa a právo i společenský život v obci, měly cechy své zvyky

a některé také kroje (řezníci, kominíci, plavci, pekaři). Jimi se cechy reprezentovaly při slavnostech. Živnostenské zvykosloví bylo chudé a je lokálního charakteru. V č. zemích k tomu přispěly i josefínské zákazy živnostenských zvyků (1783). Nejznámější cechovní slavností byla *Fidlovačka* pražských ševců, která se konala ve středu po Velikonocích, a slavnost pražských krejčí *Slamník*, odbývaný v úterý po Velikonocích. Původní zvykový akt se v nich průběhem 2. poloviny 19. stol. ztrácel, takže dostaly charakter všelidových slavností. Oba zvyky, možná již středověké, se rozvinuly koncem 18. stol., asi jako důsledek všeobecné branné povinnosti (od r. 1774). *Slamník* zanikl za 1. světové války, *Fidlovačka* se udržela jako hospodská slavnost až do 70. let 20. stol. Ojedinele se udržela v 19. stol. řeznická slavnost *shazování kozla* a některé sladovnické zvyky. Ze záp. Evropy jsou známy i jiné řemeslnické zvyky. – Všechny živnosti, a tedy i c. a b., měly svého patrona. Byl zobrazován hl. na praporecích a větších cechovních utenzíliích. Evropské cechovníctví tu nebylo jednotné a některé cechy měly více patronů a většina světců byla patrony více živností. Svátek

patrona se vždy slavil s velkou okázalostí. – Cechy byly zrušeny 1. 12. 1859 s účinností od 1. 5. 1860 a nahrazeny živnostenskými společenstvy. Majetek cechu přešel na následné živnostenské společenstvo nebo připadl obci. Mnoho dokladů, zejm. písemných, které neměly pro společenstva ani pro obce právní význam, bylo skartováno, mnohé pomůcky zničeny či rozkradeny, jen menšina materiálu se dostala později do muzeí a archivů. Přes 70 živnostenských

společenstev mělo právo ještě užívat čestného názvu *cech*, ale tato zvyklost byla 1911 zrušena. – Jako cech se také označuje některé tovární specializované oddělení, vedené mistrem. V. t. bratrstvo.

Lit.: Z. Winter: *Dějiny řemesel a obchodu v Čechách v XIV. a v XV. století*. Praha 1906; K. Przi-
bram: *Geschichte der österreichischen Gewer-
bepolitik von 1740 bis 1860 I*. Leipzig 1907; Z. Winter: *Řemeslnictvo a živnost XVI. věku v Čechách*. Praha 1909; Č. Zíbrt: *Sladovnické obyčeje, zábavy, slavnosti a pověry v nákladnic-
kých domech a pivovárech českých*. Praha 1910; Č. Zíbrt: *Na tom našem dvoře*. In: *Veselé chvíle v životě lidu českého*. Praha 1911; Z. Winter: *Český průmysl a obchod v XVI. věku*. Praha 1913; R. Schranil: *Die sogenannten Sobieslaw'schen Rechte*. München – Leipzig 1916; R. Wissel: *Des alten Handwerks Recht und Gewohnheit II*. Berlin 1929–30; W. Krebs: *Alte Handwerksbräuche*. Basel 1933; J. Scheuflerová: *Slavník a fídlovačka v dobových zprávách periodického tisku druhé poloviny 19. století*. Etnografie dělnictva 7. Praha 1976, s. 118–271; V. Scheufler: *Rukodělná výroba*. In: *Lid a lidová kultura národního obrození v Čechách II*. Praha 1980. [vsch]

Cep – detail. Dolní Rozmyšl (Sokolovsko), 60. léta 20. stol.

jsou cepy doloženy na mnoha středověkých iluminacích, a to již ve tvaru, který se uchoval až do 19., popř. 20. století. C. sestává z bijáku a z cepiště (držák, násada, nář. *cepák, cepisko*) spojených ošitím a svorou, později i částečně železným kováním. Biják c. byl z tvrdého dřeva, asi 75 cm dlouhý, 4–8 cm tlustý, v průřezu kruhový, ale i čtyř- nebo osmihranný. Jako cepiště (držadlo) sloužila rovná hůlka ze smrkového nebo lískového dřeva; měla být o něco kratší než výška mlatce. Na horní části cepiště i bijáku bylo kožené ošití z vepřové (hovězí nebo dokonce psí) kůže, které spolu se svorou umožňovalo potřebný pohyb bijáku při mlácení. Ohlávka ošití byla k bijáku i cepišti vázána řemínky procházejícími dvěma až třemi zářezy na horních koncích bijáku i cepišti. Ohlávka byla někdy nahrazena loubkovým či železným okem na cepišti. Cepy s železným kováním a kroužkem jsou doloženy ve středověku. Z 19. a 20. stol. se zachovaly též bijáky s otvorem v horní části místo ošití. Svora z pevné, nejčastěji hovězí kůže svazovala biják a cepiště pomocí ošití v jeden kus nářadí. Tvar, délka a tloušťka jednotlivých částí c. se místně lišily, takže váha i velikost c. byly velmi rozdílné. – Při mlácení cepem se obilí rozprostřelo na mlatě a tlouklo se tak, aby biják dopadal na mláčené klasy celou svou délkou. Mlatec držel cepiště lehce v rukou a vždy při zvedání jím lehce otáčel. Při toporném držení se rychle opotřebovala svora. – Mlácení

cep [z lat.], ruční nářadí k mlácení obilí. Zrno původně ručně vydrolované z klasů se mohlo uvolňovat také vyšlapáváním, vytloukáním hrstí a snopů o příčné dřevo či kámen nebo mláčením rozprostřeného obilí na zemi holemi a posléze cepy. Termín c. pochází z lat. *cippus*. Vznik c. je nejasný. Ve střední Evropě včetně území č. zemí

obilí cepem bylo v menších usedlostech obvyklé ještě v 1. polovině 20. stol. Přetvářalo též mlácení žita cepy pro získání dlouhé slámy na povřísla, na došky a ke zhotovování některých dalších potřeb pro hospodářství (slaměné zásobnice, ošatky, rohože). Cepy se v některých krajích vyráběly podomácku a prodávaly na trzích, nebo si je rolníci zhotovovali sami. – Mlácení cepem byla namáhavá práce. V 18. a 19. stol. se obvykle mlátivalo po celou zimu. Obilí mlátili zkušení mlatci, buď jednotlivě, nebo častěji ve dvou až osmi; v zimním období to bylo slyšet po celé vesnici. Pro udržení pracovního rytmu za účasti více mlatců se uplatnila různá rytmizovaná říkadla; pro dva mlatce: *pekáč*; pro tři: *půl pecna* nebo: *bim babku přes čapku, bim dědka přes létka*; pro čtyři: *celej pecen* nebo: *hrách na peci, buchty v peci*; pro pět mlatců: *buchty na peci, šišky na peci*; pro šest: *selka peče vdolky, nemyslí na holky*; pro sedm: *selka peče lívance pro holky i mládence*. – Upravený c. se stal zbraní husitů. V novější době je spolu s dalším nářadím odznakem rolnické práce.

Lit.: F. Myslivec: *Starý způsob hospodářství na Opavsku*. Praha 1933, s. 30–34. [zt]

cestopis, druh zábavní i vzdělávací literatury popisující autorovy zážitky a poznatky během návštěvy tzv. cizích zemí. Nejstarší písemné útvary považované za c. jsou známé ze starověkého Egypta (*Povídky o Wenamónově cestě do Foinikie*, asi 950 př. n. l.), z antiky a z islámského světa. Mnohé z nich byly zahrnuty do starověkých a středověkých geografických encyklopedií a kartografických děl. Tuto praxi znala i novověká Evropa: opakovaně se vydávaly sborníky cestovních zpráv a popisů cest vojáků, dobyvatelů, misionářů, úředníků a obchodníků 16. a 17. stol. (edice T. de Bry, 1528–1598; R. Hakluyta, asi 1552–1616). Mnohé uchovávají v textu i vyobrazení smyšlenky a fantastické představy o obyvatelích cizích zemí, které se tradovaly od starověku. – Pro genezi českých cestopisů jsou významné zápisky Itala českého původu Oldřicha Čecha z Pordenone z 1. třetiny 14. stol. a staročeské překlady c. M. Pola (asi 1254–1324) a c. J. Mandevilla (kolem 1300–1372) z přelomu 14. a 15. stol. (o věrohodnosti kompilace a fikce tzv. Mandevilla nebylo v té době pochyb, zatímco autentický Polův *Milion* byl považován za snůšku výmyslů a lží). Prvními českými cestopisy jsou deníky panoše Jaroslava a V. Šaška z Břkova z cest poselstev vyslaných králem Jiřím z Poděbrad (1420–1471, král od 1458) k západoevropským panovníkům

(1464 a 1465), prvním českým tištěným c. (1539) je *Cesta z Čech do Jeruzaléma a Egypta Martina Kabátníka z Litomyšle* (zemř. 1503, cesta 1492). Hojná česká cestopisná literatura vznikala v období renesance. Svě pouti do Jeruzaléma nebo diplomatické cesty do Cařihradu popsali J. Hasištejnský z Lobkovic (cesta 1493), V. (O.) Prefát z Vlkanova (1523–1565, cesta 1546–1547), V. Budovec z Budova (1551–1621, cesta 1577), K. Harant z Polžic a Bezdržic (cesta 1598), V. Vratislav z Mitrovic (1576–1635, cesta 1591, v Cařihradě zajat, propuštěn 1595) ad. Cestopisné záznamy pokračovaly i po Bílé hoře (cesty exulantů, jezuitské listy ze zámoří aj.). Další vlna české cestopisné literatury je spojena s národním obrozením (edice M. V. Krameria) a s rozvojem české kultury v 19. a na začátku 20. stol. – C. slouží jako jeden z důležitých pramenů pro historickou etnografii a etnologii; analýzou textů je možné vytěžit jednotlivé zprávy o existenci konkrétních kulturních jevů (zpráva o lazovém osídlení Slovenska v anglickém c. ze 17. stol.), někdy i o celých souborech jevů. Na konci 20. stol. je přístup k cestopisům kritičtější než např. v 19. stol.; etnologové si uvědomují subjektivnost každého cestopisného líčení. C. jako každý literární žánr podléhá dobové módě ve formě, stylu i ve výběru popisovaných zážitků. – Cestopisy 19. a začátku 20. stol. se výrazně podílely na formulování evropského názoru na většinu obyvatel tzv. zámořských zemí, bez ohledu na to, zda se jednalo o díla českých cestovatelů (E. Holub, E. S. Vráz, A. V. Frič), nebo o překlady (H. M. Stanley, 1841–1904). Tato tradice získávání znalostí z cestopisů přetrvávala v Československu, právě tak jako v ostatních komunistických státech, až do 80. let 20. stol. v důsledku záměrné izolovanosti těchto zemí a malého pohybu obyvatel. V jiných částech světa byla tato informační funkce redukována rozvojem turismu. V t. cestovatelství.

Lit.: *Ve službách Jiříka krále*. Vyd. B. Mathesius – R. Urbánek. Praha 1940; Z. Kalista: *Cesty ve znamení kříže*. Praha 1947, 2. vyd.; *Cesta z Prahy do Benátek a odtud potom po moři až do ... země Svaté ... kteroužto šťastně vykonal Voldřich Prefát z Vlkanova...* Vyd. K. Hrdina. Praha 1947; J. Kuský: *Čeští cestovatelé*. Praha 1961; *Bratr Oldřich, Čech z Furlánska: Popis východních krajů světa*. Praha 1962; *Cestopis tzv. Mandevilla*. Vyd. F. Šimek. Praha 1963; J. Novotný: *Matěj Václav Kramerius*. Praha 1973, s. 177–200, 342–346; *Příhody Václava Vratislava z Mitrovic...* Vyd. A. Bejblík. Praha 1977; O. Kašpar: *Nový svět v české a evropské literatuře 16.–19. století*. Praha 1980; F. Kožík:

Cesta (Kryštofa Haranta z Polžic a z Bezdržic a na Peccce) z království Českého do Benátek, odtud do země Svaté... Praha 1988; V. Budovec z Budova: *Antialkorán*. Vyd. N. Rejchrtová. Praha 1989; *Česká touha cestovatelská*. Vyd. J. Polišínský – S. Binková. Praha 1989; M. Polo: *Milion*. Přel. V. Bahník. Praha 1989. [jkt + jt]

cestovatelství, soubor činností a cestovních aktivit jednotlivců i skupin osob, spojený prvotně s obchodními, konfesními a mocenskými zájmy, druhotně se snahou poznávat tzv. cizí země. V Evropě sahají počátky c. do antiky, později jsou spojovány zejm. s cestami např. Benátčanů do Asie. Rozkvět c. a cestovatelských zpráv souvisí hl. s první (16.–17. stol.) a druhou (konec 18. až začátek 20. stol.) fází evropské koloniální expanze, která bývala maskována i jako snaha o rozšíření obecných geografických vědomostí (objevování pramenů velkých řek, neznámého vnitrozemí kontinentů) nebo o zpřístupnění vymožeností evropské civilizace tzv. barbarům. Koncem 19. stol. byl kodifikován obraz *pravého* cestovatele (v č. zemích personifikován E. Holubem), který přetrvával v bývalém Československu až do 80. let 20. stol. Za cestovatele tu byli považováni i lidé, kteří strávili část svého života v jiné zemi jako profesionálové v určitém oboru a po návratu do vlasti vydali vzpomínky či paměti (čeští filmaři dokumentující stavbu silnice v Tibetu ad.). C. jako informační činnost dožívalo v záp. Evropě do 40. let 20. stol., s rozvojem komunikací a dopravních prostředků v 50.–60. l. bylo nahrazováno turistikou, a to i do oblastí dosud těžko přístupných. V komunistických zemích přetrvávalo c. z důvodů věcných a ideologických v původní funkci až do 80. let 20. stol. Výsledky cest zejm. J. Hanzelky (nar. 1920) a M. Zikmunda (nar. 1919) ve 40.–60. l. a M. Stingla v 70. a 80. letech 20. stol. byly v Československu prezentovány na vysoké úrovni, s použitím kvalitní dostupné techniky a sugestivním využitím mediální sféry (časopisecké seriály a knižní publikace s bohatou fotodokumentací, rozhlasové dokumentární pořady a dramatizace, celovečerní dokumentární filmy, televizní seriály). – Zprávy a publikace cestovatelů jsou jedním z nejvýznamnějších pramenů pro poznání kultur v době před kontaktem s průmyslovou civilizací a během ní, i důležitou výpovědí o způsobu evropského myšlení v době vzniku těchto záznamů. V t. cestopis.

Lit.: J. Hanzelka – M. Zikmund: *Afrika snů a skutečností I–III*. Praha 1952; V. Sís – J. Vaniš: *Země zastaveného času*. Praha 1959; J. Kuský: *Čeští cestovatelé*. Praha 1961; M. Stingl: *Ostrovny li-*

dojedů. – Poslední ráj. – Neznámou Mikronésii. – Očarovaná Havaj. Praha 1970–1981; A. Robek: *Dějiny české etnografie I*. Praha 1976; O. Kašpar: *Tam za mořem je Amerika*. Praha 1986; *Česká touha cestovatelská*. Vyd. J. Polišínský – J. Binková. Praha 1989; M. Polo: *Milion*. Přel. V. Bahník. Praha 1989; O. Kašpar: *Zlato v rouše smrti*. Praha 1990; S. Binková: *Výzkumné cesty a činnost Adama Gilga a Ignáce Xavera Kellera v Sonoře a Horní Pimerii*. ČL 82, 1995, s. 273–292; I. T. Budil: *Za obzor západu. Proměny antropologického myšlení od Isidora ze Sevilly po Franze Boase*. Praha 2001. [jkt]

cibule kuchyňská [z lat.], běžně rozšířená a oblíbená zelenina z čeledi cibulovitých. O pěstování c. k. (*Allium cepa* L.) pocházejí nejstarší doklady z Egypta (3000–2100 př. n. l.) a zmiňují se o ní také někteří antičtí spisovatelé v 8.–4. stol. př. n. l. Ze středověku je doložena písemnostmi z klášterů, v kronikách, v rukopisné literatuře (např. P. Crescentius, asi 1305). Český název cibule je z lat. *cepula*, cibulka. Z Kozího Hrádku u Tábora pochází ojedinělý archeologický nález c. k. datovaný k r. 1438. Pěstování c. k. v Čechách dokládají herbáře, celní sazebníky i zastoupení značného množství cibulového semene v inventářích selských usedlostí na Roudnicku (1591). V 2. polovině 19. stol. a během 20. stol. se v č. zemích cibule pěstovala zvl. na Všetatsku, Mělnicku a v okolí Brandýsa n. Labem, na Brněnsku, Znojemsku a Bzenecku, kde vznikly krajové odrůdy (všetatská, bzenecká aj.). Kromě c. k. se pravděpodobně od středověku pěstuje v č. zemích cibule šalotka (lid. *ošlejš*, *množilka*, lat. *Allium ascalonicum*), pocházející z Blízkého východu. Od 16.–17. stol. se ve střední Evropě rozšířilo pěstování cibule zimní (*sečka*, někdy též cibule sibiřská, *Allium fistulosum* L.). K tradičním cibulovým zeleninám pěstovaným od pradávna se řadí v Evropě velmi oblíbená pažitka (*Allium ampeloprasum* L.). – Po sklizni se cibule usušila, očistila a zaplétala do vrkočů. Pěstitel nebo prodáváč (*cibulář*) dbal, aby cibule nenamrzla, což by ji znehodnotilo. Prodávala se nejen na trzích a v krámech, ale také na speciálních cibulových jarmarcích (Hořovice). – C. k. slouží k ochucování mnoha jídel, jedla se syrová k chlebu a k slanině, oblíbená byla cibulová polévka (*cibulačka*), omáčka ad. – Odvaru z cibulových slupek se užívalo jako barviva (na vlasy, k barvení velikonočních vajec). C. k. nebo odvaru z cibulových slupek se hojně využívalo k léčení (proti kašli, na nemoci průdušek, otoky, opuchlé klouby atd.). – Významnou úlohu měla cibule v lidových obyčejích, zvl. v předvá-

noční době a o Štědrém večeru. Byla součástí štědrovečerní večeře a na slavnostně prostřeném stole měla mezi jinými dary země významné místo spolu s česnekem a medem jako plodina obřadní. Cibule se užívalo k všeobecné ochraně i k odpuzování zlých sil. Byla rozšířena představa, že do sebe vtahuje ze vzduchu veškerou nákazu tak dlouho, až zčerná. – Pomocí cibule se prorokovalo počasí. Dvanáct dnů před Vánocemi si připravil hospodář 12 misek z rozříznuté cibule, označil je jmény dvanácti měsíců roku a do každé z nich nasypal stejné množství soli. Podle toho, jestli sůl do rána zůstala suchá, navlhla nebo kolik se v misce objevilo tekutiny, usuzoval, že taková budou sucha, deště nebo dokonce záplavy v příslušném měsíci. – Prastará moudrost radí sázet c. k. na sv. Benedikta (23. 3.), aby narostla hodně veliká. Pověra vychází ze jména světce a jeho podoby s latinským výrazem *benedictere*, žehnatí. Rozhodně se však při sázení nesmí mluvit: rostla by samá nat' a žádá cibule. Jiná rada doporučovala sázet c. k. ve zlosti, pak bude patričně ostrá a štiplavá. – Z cibulnatých rostlin byla na venkově v 19.–20. stol. oblíbená cibule mořská, pěstovaná za oknem.

Lit.: P. Sobotka: *Rostlinstvo a jeho význam v národních písních, pověstech, bájkách, obřadech a pověrách slovanských*. Praha 1879, s. 297–299; M. Úlehlová-Tilschová: *Česká strava lidová*. Praha 1945, s. 541–542, 553–554; V. Jirásek: *Rostliny na našem stole*. Praha 1956. [ap+zt]

cifrování [z lat. + maď.], ve folkloru zdoobení. Ve středověké uherské latině je doloženo *cifrare*, zdobit, odtud maď. *cifra*, ozdoba. V tomto smyslu se hojně používá slovo *cifrovat*, *ycifrovat*, *cifra*, *cifrování* zejm. na jihových. Moravě. Mluví se o cifrách (melodicko-rytmických figurách) hráčů na různé nástroje, zvl. houslistů, prvních hudeců (*primášů*), klarinetistů (*píščeláků*), o cifrách (pohybových figurách) tanečníků, ale také o cifrách (příkrasách) na lidovém kroji nebo ve výšivce. O hudci, který příliš přezdoboval základní melodii, se říkalo, že *moc rozsyká*; známé je také sousloví *cifrováný zpěv*. Vynikající tanečník (zvl. verbuňku) bývá hodnocen jako *dobry cifráš*, *cifřer*, dobrá tanečnice zase jako *cifrena*. Ve Strážnici byl tanec verbuňk nazýván *cifra*, na Hornácku je zase cifrou odedávna zvána improvizovaná dohra či mezihra (příznačně hudci zv. *mrzutá*) mezi písněmi k tanci sedlácká. Byla to vlastně výzva, aby se muzikantům zaplatilo. – Pro c. jako taneční, především mužský prvek je místy vžitě označení *grebčít*, *skákat*, *verbovat*. C. je volná skladba různě variováných poskoků

a skočných prvků s důrazem na drobnokresbu chodidel a na rytmickou přesnost. Jednotlivé cifry mohou být prováděny na místě i z místa (zakládané přeskoky, skoky stranou, rytmizované podupy). Mužské c. se objevuje při zpěvu tanečních písní, při individuálním projevu v párových tancích na místě (v tzv. točivých tancích: některé tance c. začínaly) i při chůzi za doprovodu hudby (*marš*). C. je základem mužských tanců jako verbuňk, odzemek nebo hošíje, kde se rozvinulo do bohatých tvarů (u ostatních tanců může c. spočívat pouze v několika podupech či poskocích). Četnost cifer, jejich originalita, kompozice a provedení závisí na individualitě a tvořivém myšlení tanečníka. Výskyt slova *cifrovat* na Chodsku, kde se užívalo v souvislosti s rychlou chůzí nebo čiperným pohybem, se považuje za náhodný import vojáků, dráteníků apod. – Z hlediska hudebního lze c. řadit k ornamentice, koloristice, event. k variační technice, již lze sledovat, hodnotit a rozepisovat jak ze zřetele melodického, tak rytmického a na základě toho pak mluvit o stylových zvláštích regionálních, popř. o odlišnostech jednotlivých hráčů, čili o individuálních stylech. Janáček narahozoval původem cizí slovo častěji stě. *okorovat*, převzatém ze spisu J. Blahoslava *Musica* (Olomouc 1558). K nejstarším popisům hudebního c. se v č. zemích řadí tato výstižná slova O. Hostinského: *Zajímavá a pro lidovou hudbu charakteristická je samostatnost, již si hráči uchovávají při ozdobné figuraci (na Moravě říkají cifrování nápěvu nebo hlasu průvodního); krásli jej rozmanitými tony průchodními, vedlejšími atd., pranic přitom nedbajíce jednotlivých sebepřikřejších souzvuků a postupů, jen když v hlavních obrysech je mezi nimi shoda*. V. t. improvizace, variační proces.

Lit.: O. Hostinský – V. Havelková: *Lidová píseň, hudba, tanec*. In: Národopisná výstava československá v Praze 1895. Praha 1896, s. 238–239; J. Hutter: *Hudební myšlení. Od pravýkřiku k vícehlasu*. Praha 1943, s. 263–264; C. Zálešák: *Hornácky odzemek a verbuňk*. Praha 1950; J. Kresánek: *Slovenská ľudová pieseň zo stanoviska hudobného*. Bratislava 1951, s. 229, 251–254; B. Kos – F. Struska: *Mužské lidové tance*. Praha 1953; L. Janáček: *O lidové písní a lidové hudbě. Dokumenty a studie*. Red. J. Vysloužil. Praha 1955, s. 153, 158, 192, 225, 242, 277, 328, 359–361, 371–372, 444, 504, 516; D. Holý: *Probleme der Entwicklung und des Stils der Volksmusik. Volkstümliche Tanzmusik auf der mährischen Seite der Weißen Karpaten*. Brno 1969, s. 138–163; O. Elschek: *Štyllové vrstvy a štyllové typy slovenskej ľudovej nástrojovej hudby*. In: *Musicologica slovacica* 10, 1985, s. 10–13, 41–42; Z. Jelínková: *Mužské*

skočné tance prestižního rázu na jihovýchodní Moravě a v sousedních územích. Slov. 35, 1993, s. 59–68; *Slovácký verbuňk v teorii a praxi*. Strážnice 1993. [dh+mp]

cihla 1. stavební prvek formovaný ručně nebo strojově z cihlářské hlíny do tvaru protáhlého a zploštělého kvádříku. Rozlišují se cihly *nepálené* a *pálené*. Ručně vyráběné cihly se tvarují z prohnětené cihlářské hlíny vtačené do dřevěné formy o vnitřním rozměru 29,5 × 14,5 × 7,5 cm (dříve větší: 37 × 17 × 10 cm); hrany formy z prkének se zpevňují kovovými pásky, přesahující konce delších stran slouží jako úchytky. K výrobě cihel se používá žlutá jílovitá hlína, často s příměsí plev, řezanky, vepřových štětín apod.; musí být bez kamínků a náležitě vaznosti. Nepálená c. (*bačkora*, *bagoun*, *bakovačka*, *bejk*, *buchta*, *ejská cihla*, *kot*, *kotovice*, *páci*, *syrová cihla*, *trupec*, *truple*, *vepř*, *vepřík*, *vepřovice*, *vepřová tihla* aj.) se sušila na slunci, pálená c. se nejprve sušila v otevřené kolně a pak se vypalovala v peci postavené ze usušených cihel do tvaru komolého jehlanu. Vesničtí stavebníci si pro vlastní dům často vyráběli, sušili a pálili cihly sami za pomoci rodiny a sousedů, nebo si najímali specialisty cihláře (místy se touto činností zabývaly cikánské rodiny), méně často se dříve cihly kupovaly z cihelen. Ačkoliv nepálená c. byla známá již ve 4. tisíciletí př. n. l. v Egyptě, v lidovém stavitelství Čech a Moravy se její používání šířilo až od 18. stol. v krajích s vhodnými hliništi, a to hl. v důsledku protipožárních nařízení. Právo vyrábět cihly přiznal poddaným na jejich pozemcích pro vlastní potřebu i na prodej dvorský dekret ze 4. 2. 1819. V selském prostředí byla nepálená c. s výjimkou Hané a Slovácka používána spíše jako doplňkový stavební materiál. Pálená c. pronikala na venkov od 19. stol., ve větší míře po r. 1850. Při stavbě jsou cihly kladeny tak, aby se svislé spáry mezi jednotlivými řadami nepropojovaly (cihlové vazby); 2. nář. krycí taška. V. t. cihlářství.

Lit.: L. Kunz: *Výroba a pálení cihel v Rajnochovicích*. NVal 12, 1949, s. 150–153; H. Johnová: *Domácká výroba cihel na Jablunkovsku*. VNSČ 1960, č. 2, s. 6–10; J. Blažiček a kol.: *Slovník památkové péče*. Praha 1962, s. 37–38. [jv]

cihlářství, výroba cihel ke stavebním účelům. Během 19. stol. se změnilo pův. rukodělné odvětví na mechanizovanou průmyslovou velkovýrobu. V lidovém prostředí se domácí pálení cihel udrželo v ústupových regionech na vých. Moravě a v těšínském Slezsku až do poloviny 20. stol. – Ve stře-

dověku specializovaní cihláři vyráběli cihly zdicí, krycí a dláždící. Cihelny zakládali v místech stavební činnosti na svých pozemcích feudálové, kláštery a hl. města. K práci najímali cihlářského mistra, který si našel další pomocníky. Majitel cihelny s cihlářem uzavíral smlouvu, podle níž mu jako plat zůstávala část výrobků. Nejvíce cihlen lze najít v Praze a okolí. K rozvoji c. dochází v renesanci a k novému vzestupu produkce od 18. stol. Vyrábět cihly pro vlastní potřebu i na prodej umožnil poddaným dvorský dekret z r. 1819. Ve vesnickém prostředí se cihla jako stavební materiál začala používat ve větším měřítku v důsledku tereziánských a josefínských protipožárních a stavebních nařízení. Širší uplatnění našla nejdříve nepálená cihla (Haná, Slovácko), od 2. poloviny 19. stol. cihla pálená. – Domáckou výrobu cihel provozovali vyučení nebo zapracovaní cihláři, které si smluvně najímali individuální stavebníci. V případě vhodné hlíny zpracovali materiál vykopaný přímo na místě stavby. Výrobní postupy prověřené tradicí měly obecnou platnost; regionální rozdíly nebyly velké. – Základním nářadím k přípravě suroviny byl krumpáč nebo vysoká úzká motyka, širší motyka (*graca*), lopata a k dopravě kolečko (*táčky*). K tvarování cihel se užívala dřevěná forma, zpevněná v rozích železnými pásky a opatřená na kratších stranách držadly. Na pracovišti stál provizorní pevný dřevěný stůl a nedaleko něho urovnaný prostor, kam se cihly kladly k oschnutí. – K výrobě cihel se užívala kvalitní cihlářská hlína (*celina*), která se v potřebném množství nakopala, pokropila vodou a několikrát na hromadě motykou překopala. Po částech se dostatečně prošlapala a na stole proválela deskou, aby se dobře rozmělnila a zbavila všech nečistot. V Rajnochovicích válení hlíny (*kvasu*) prováděli na zemi. Prohřetenou hlínu cihlář narazil pěstmi do formy a přebytečnou hlínu seříznul *škrabákem*. Surová cihla se vyklopila na urovnanou zem, kde se podle počasí sušila dva až tři dny. Oshlé cihly se rovnaly k dalšímu sušení v *klětky* do dřevěného přístřešku (*šopy*). Skládaly se tak, aby mezi jednotlivými vrstvami mohl proudit vzduch. Po šesti nedělích až dvou třech měsících se z usušených cihel postavila pec, *kozol*, ve tvaru komolého jehlanu o rozměrech např. 4 × 4,5 × 3,5 m (pro cca 10 tisíc cihel). Podle velikosti obsahovala uvnitř jeden nebo více kanálů, sloužících jako topeniště. Směrem nahoru se topeniště uzavíralo nepravou klenbou. Zvenku se pec ze tří stran obezdila asi do výšky jednoho metru nepálenými cihlami a v horní části ohodila silnou vrstvou zeminy. Pak se celá plocha vyjma plochy horní zabezdila deskami či

tenkou kulatinou. Hotová pec se podpálila. Topilo se štípmi nebo polenovým dřívím (až 3 m dlouhým), nejdříve mírně, aby cihly ještě doschly (až tři dny). Když přestala vycházet pára, topilo se silněji, až z pece začaly šlehat plameny. Poté, co cihly v topeništi žárem zbělely a cihly v horní části pece byly rozžhavené do červena, pec se neprodyšně uzavřela. Uzavřená pec pozvolna chladla asi dva týdny. – Kvalita domácky vyrobených cihel byla různá, nejkvalitnější (nejtvrďší) byly blízko topeniště, proto se používaly na obvodové zdi domu. Nevypálené, černé cihly (*kominářě*) byly nepoužitelné a musely se znovu vypálit. – Výrobu pálených cihel vedle vyučených cihlářů provozovali jako sezonní zaměstnání drobní zemědělci nebo bezzemci. Při šestnáctihodinové pracovní době vyrobili za den asi 500 kusů cihel. Za zhotovení tisíce kusů vydělal cihlář 700 Kčs (1949), za vypálení dostal čtvrtinu toho, co za výrobu. V. t. cihla.

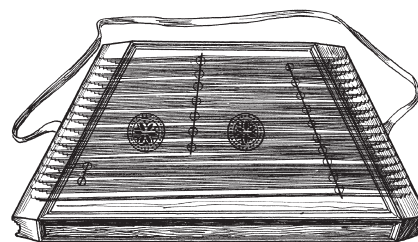
Lit.: L. Kunz: *Výroba a pálení cihel v Rajnochovicích*. NVal 12, 1949, s. 150–153; H. Johnová: *Domácká výroba cihel na Jablunkovsku*. VNSČ 1960, č. 2, s. 6–10; M. Janotka – K. Linhart: *Zapomenutá řemesla*. Praha 1984, s. 156; M. Janotka – K. Linhart: *Řemesla našich předků*. Praha 1987, s. 94–101. [mv]

Cikáni viz Romové

cíla, dřevěná loď o nosnosti až 500 q a délce 33,3 m, s plochým dnem a vysokými boky, užívaná k dopravě zboží. Byla krytá i otevřená. Větším lodím o nosnosti až 700 q a délce 44,5 m se na Vltavě říkalo vlečné lodě, menší lodě o nosnosti až 250 q a délce 20 m byly pontony. Na velkém Labi se jmenovaly lodě velké (3000 q), střední (1750 q) a obyčejné (1400 q). Terminologie byla ale nejednotná. Lodě se stavěly v loděnicích na Vltavě a Labi; koncem 19. stol. jich bylo na čtyřicet. Stavěly se i drobné čluny všeho druhu. Lodi pluly po proudu samotřízí, byly poháněny sochorováním, vesly i plachtami. Proti proudu byly vlečeny koňmi po potahových stezkách. Remorkéry se začaly užívat koncem 19. stol. Stálá pravidelná paroplavba byla zavedena 1865. V. t. lodní plavba.

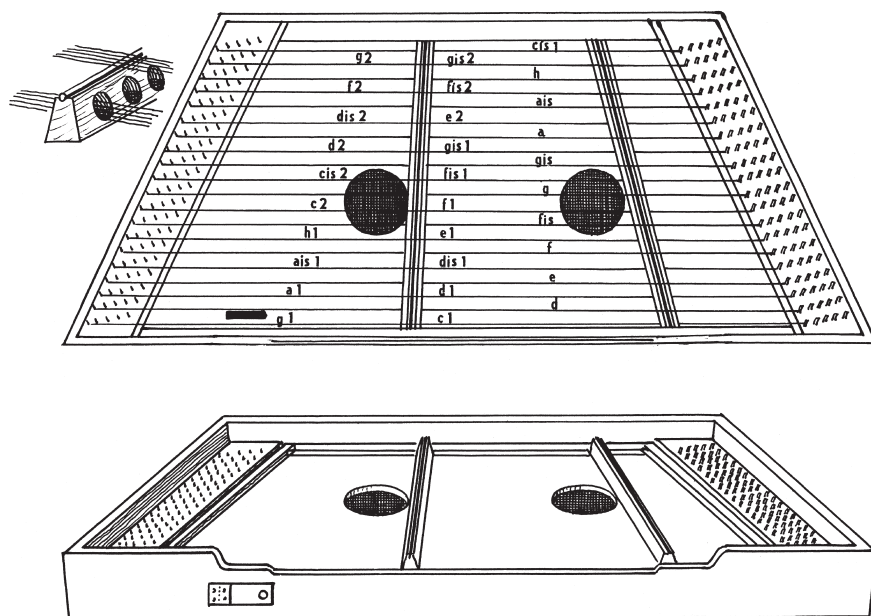
Lit.: F. G. Péro: *Stauba lodí*. In: Příruční kniha kursů pro lodníky a voraře. Praha 1909, s. 126–360; V. Scheufler: *Loděnice v Čechách*. Lodní stavitelství 18. Praha 1975, s. 39–43. [vsch]

cimbál [z řec.], mnohostrunný chordofon, jehož struny jsou rozeznívány prsty, tyčinkami nebo paličkami v ruce hráče. Za hlavní typologické znaky cimbalu se považují symetrický lichoběžníkový tvar rezonanční skříně a kobyly, které rozdělují

Cimbal

několikasborově tažené struny na více tónů. Takové nástroje jsou v německy mluvících zemích nazývány *Hackbrett*, ve Francii *tympanon*, v Anglii *dulcimer* a u Slovanů, Maďarů a Rumunů jejich názvy pocházejí z řec. *kymbalon*. Za přímé předchůdce cimbalu lze považovat středověká psalteria (žaltáře) různých tvarů, která se vyskytovala již v 11. stol. jak v Evropě, tak i v oblastech islámské kultury. První evropský ikonogram psalteria pochází z r. 1184, hra paličkami je doložena k r. 1300. První vyobrazení psalteria z Čech je datováno 1320, s velmi dokonalou konstrukcí nástroje z českého území se lze setkat na ikonogramu z r. 1359. Až do poslední třetiny 17. stol. se konstrukce evropského psalteria prakticky neměnila. Převrat způsobila až rekonstrukce nástroje P. Hebenstreitem 1690 v Mersenburgu u Halle. Hebenstreit opatřil psalterium systémem dělicích kobylyk, čímž podstatně rozšířil jeho tónový rozsah. Od té doby se hovoří o cimbalu, Hackbrettu atd. K poslednímu vylepšení cimbalu došlo až 1792, kdy kapelník Zimmermann zvýšil jeho hlasitost a současně zpevnil nástroj důmyslným rozmístěním duší pod dělicími kobylykami. V 17. a v 1. polovině 18. stol. dosáhl cimbal, podobně jako dudy či niněra, módní obliby v tzv. vysoké hudbě. S názvem tohoto nástroje *cymbal* se lze setkat v českých literárních pramenech poprvé 1680. Do lidového prostředí č. zemí se dostal nejspíše 1700, jak dosvědčuje několik ikonogramů. Spolehlivě však lze dokázat jeho existenci v nástrojových seskupeních v jihozáp. Čechách až od poslední třetiny 18. stol. Odtud se šířil do j. Čech, do Polabí, na Českomoravskou vysočinu a dále na Moravu. Jeho přetrvání v lidovém instrumentáři však nebylo dlouhé. Trvalo sotva sto let. V Čechách zanikl již v 50. letech 19. stol., na Moravě se udržoval nejdéle na Hané, Brněnsku, Valašsku a Kyjovsku, avšak většinou již jen jako sólový nástroj ke zpěvu (do 80. l.). Některé regiony (Hornácko) c. nikdy nepřijaly. Poslední *vzkříšení* moravského c. vyvolala NVČ v Praze 1895. Po ní z lidového instrumentáře zcela vymizel. Podle muzejních exemplářů byl každý c. rozměrově jiný. Šířka se pohybovala od 73 do 125 cm,

Typické ladění malého českého cimbalu

počet tří až sedmisorových ocelových strun byl 17–29, dlouhé kobylky byly vždy jen dvě. Většinou byl celý nástroj vyroben ze smrkového a javorového dřeva. Na vrchní desce byly umístěny až tři rosety (existují však nástroje zcela bez zvukových otvorů). Tónový rozsah diatonických nástrojů a absolutní výška jejich ladění byly patrně různé (přibližně asi od c do c^3) a lze předpokládat, že byly ovlivňovány dovedností výrobce a hráče i laděním dalších nástrojů v kapele. V j. Čechách se zachovalo několik nástrojů s pohyblivými mosaznými kobylkami, jimiž bylo možné, podobně jako u háčkové harfy, zkracovat některé struny o půl tónu a tím přeladovat nástroj do jiné tóniny. Malý přenosný c., přípevněný popruhem kolem šíje a přes ramena, opeřený širší spodní základnou o břicho hráče, umožňoval hru vestoje i v chůzi. Častěji se však kladl při hře na stůl nebo na kolena sedícího muzikanta. K rozzevučení strun bylo používáno jedné nebo dvou kovových nebo dřevěných paliček. Na konci 18. a na počátku 19. stol. se hrálo na c. jako na hlasitý a zvonivý primující nástroj, většinou jen jednou kovovou paličkou. Tam, kde se stal c. pouze doprovodným nástrojem, byly používány dvě dřevěné paličky, mnohdy obalované plstí pro utlumení a zušlechtnění zvuku. Dozvuk nástroje byl tlumen tlakem předloktí na struny. Většina nástrojů má ve spodní části víka a ve spodní lubu otvory na vzhazování a vybírání mincí za hru. 1866 postavil budapeštský nástrojař (původem z Řičan u Prahy) J. V. Schunda, inspirován malým cimbalom, velký chromatický cimbal (*nagycimbalom*) na čtyřech nohách s rozsahem $D-c^3$. 1874 doplnil nástroj

dvěma dusítky ovládanými pedálem a zvětšil jeho rozsah na $C-f^3$ (*pedálcimbalom*). Schundův cimbal se brzy stal dominantním nástrojem cikánských kapel v budapeštských kavárnách. Na počátku 20. stol. byla hra na cimbal vyučována i na budapeštské konzervatoři, bylo napsáno několik škol, řada virtuosů na něj hrála barokní cembalový repertoár. Cikánské kavárenské kapely rozšířily během několika let nástroj téměř po celém světě. Schundův závod nestačil poptávce a pedálcimbalom vyrábělo již r. 1898 čtyřicet maďarských nástrojařských firem. Nástroje se staly úspěšným předmětem vývozu do Evropy a Ameriky, hl. však do Indie a do Austrálie. S velkým cimbalom se šířila i tzv. novouherská hudba, provozovaná maďarskými cikány v kavárnách všech větších světových měst. Schundův nástroj si ve 30. letech 20. stol. začaly pořizovat i některé bohatší moravské *krúžkařské kapely* (Strážnice 1934) a s ním přebíraly i novouherský způsob hry. Po válce se krúžky přeměnily na soubory lidových písní a tanců. V oblasti Slovácka vznikly nové souborové *cimbálky*, cimbálové muziky. V t. sestavy nástrojů tradiční hudby. Lit.: J. Černík: *Hudební umění*. In: Moravské Slovensko II. Praha 1922, s. 640–646; A. Václavík: *Luhačovské Zálesí*. Luhačovice 1930, s. 489–490, 499; S. Šebek: *Rekonstrukce polabské lidové muziky*. LTV 10, 1959, s. 231–232; J. Režný: *Lidové hudební nástroje v Čechách*. Praha 1975, s. 38–43; L. Kunz: *Die Volksmusikinstrumente der Tschechoslowakei*. Leipzig 1974, s. 59–65; L. Kunz: *Die Zymbalmusik der Spielleute im Kuhländchen (Nordostmähren) an der Wende des 18. zum 19. Jahrhundert*.

In: Tradition und Entfaltung. Trautenfels 1986, s. 341–349; L. Kunz: *Nástroje lidové hudby ve sbírkách pražských muzeí*. SNM 41, 1987, s. 150–155. [pk]

cimbálová muzika viz sestavy nástrojů tradiční hudby

cínařství, výroba cínového zboží a jeho prodej. Základní surovina (cínovec) se dobývala v Krušných horách a Slavkovském lese. Oblast byla vedle Velké Británie nejdůležitějším evropským producentem cínu až do 19. stol. Jako kovozpracující řemeslo se c. formuje v č. zemích od konce 12. stol. V době Karla IV. vznikají první cínařské cechy (1371). Artikuly obsahují požadavek povinného značkování výrobků nebo dodržování poměru cínu a olova ve směsi (10:1). Mezi mistrovskými kusy se uvádí zhotovení konvice a mísy včetně formy. Značkování se stalo pro cínové zboží charakteristické, ale ve větší míře se uplatňuje až od 16. stol. Vtlačené značky na vnitřní straně víčka, na dně zesponu nebo zevnitř jsou obvykle tři: a) osobní značka cínařského mistra, b) úřední znak města, kde mistr pracoval, c) značka kvality suroviny uvádějící procento olova ve výrobní směsi. Povinně se objevuje od císařského dekretu z r. 1770 a nařízení z r. 1773. – S cínaři (*stannifusor*, *Zinngiesser*) se lze setkat v každém městě. Vedle označení cínař se užívá častěji název konvář (*canulator*, *Kandler*). Významným výrobcem cínových předmětů ve středověku byly také kláštery (poutní odznaky). Ve 14. a 15. stol. se cínové nádobí šířilo mezi měšťanské vrstvy, kde nahrazovalo nedostupné stříbro. Za období největšího rozmachu c. je považováno 16. stol. Cínové výrobky používá vedle měšťanských domácností, církve a cechů i venkov. V 18. stol. se hlavními středisky výroby stala západočeská města Karlovy Vary, Horní Slavkov a Krásno. Objevuje se značka pro kvalitní slavkovský cín (S:W. Fein Zinn). Konjunktura dosáhla vrcholu 1750–1780. Tvary ovládl rokokový dekor s charakteristickým zvládnutým žebrováním. Po uvolnění cechovních omezení, kdy bylo c. prohlášeno za živnost komerční, vzrostl na Moravu a do Slezska příliv cínařů ze severoitalských měst. Koncem 18. stol. převýšili počtem domácích měšťanských cínaře. Od 18. stol., kdy cínu konkuruje keramika (fajáns, bělnina, porcelán), se výrobci snaží napodobovat tvarem i dekorem výrobky z drahých kovů. Produkce z období empirie uzavírá rukodělnou tradici tohoto řemesla. Z rodinných cínařských dílen vznikly v 2. polovině 19. stol. klempřířské a instaléřské živnosti. Ve stejné době se v oko-

lí Nového Boru a Kamenického Šenova c. stalo domácí prací. Souvisela s místním sklářstvím, pro něž domácí výrobci realizovali cínové montáže a kování skla a keramiky. – V 19. stol. technický pokrok i úřední zákazy vedly k nahrazení tradiční směsi s olovem novými slitinami cínu s jinými kovy (antimon, vizmut, měď, stříbro). Nejstarší je anglická slitina Britannia (90 % cínu a 10 % antimonu). Nové materiály umožnily změnu výrobní technologie. Výrobky se lisovaly z válcovaného plechu. Naproti tomu historizující zboží 2. poloviny 19. stol. kopírovalo barokní a rokokový cín často za použití původních forem. V období secese stála sice po umělecké stránce v popředí Francie, ale kvantitou produkce Německo. Zpočátku převládal naturalistický rostlinný dekor, později se objevují inovace i v tvarovém pojetí. Secesní cín byl továrního původu a importoval se zejm. z Německa, z podniků v Porýní a ve Württembersku, které rozsahem a kvalitou produkce obsadily domácí i zahraniční trhy. Ve 20. stol. se z cínu zhotovují umělecké artefakty. – O zařízení cínařské dílny, které se v průběhu doby proměňovalo, informuje dobová technologická literatura. Základní součástí dílny byla tavicí pírka s kotlíkem, naběračky na lití kovu do formy a různé pájky. K mechanickému opracování výrobků sloužil soustruh. Dekor se vytvářel pomocí různých dlátok, rydel a razidel. Závěrečnou úpravou bylo přelštění výrobku. Nejdůležitější v dílně byly formy, do nichž se výrobky nebo jejich části odlévaly. Zhotovovaly se z různých materiálů, z kamene (vápenec, břidlice, pískovec), od 16. stol. také z kovů (měď, bronz, železo, litina). Doloženy jsou též formy sádrové, dřevěné, aluminiové ad. Tvarově složitě výrobky se sestavovaly z několika samostatně odlévaných částí. Ve středověku a pak znovu ve 20. stol. se tepání užívalo jako základního pracovního postupu u talířů a mís. – Stylová ornamentika i tvarosloví byly charakteristické pro výrobky určené spotřebitelům z vyšších společenských vrstev, kde měl bohatě zdobený cín své nezastupitelné místo v inventáři měšťanských a panských domácností (talíře, mísy, konvice, poháry, holby). V 16. stol. se stává dominantní reliéfní výzdoba, inspirovaná importy z Francie a německých zemí. Běžné nezdobené užitkové předměty vzaly za své roztavením, takže o jejich počtu hovoří jen pozůstalostní soupisy. Pro měšťanské kuchyně vyráběli cínaři v 18. a 19. stol. i měděné formy na pečivo. Cín se objevuje také mezi bohoslužebným nádobím (mešní konvičky na víno a vodu, kalichy, nádoby na posvátné oleje, kmotrovské či křestní

mísy) a církevním mobiliářem (křtitelnice, kadidelnice, oltářní svícny). Výrazné doklady cínařského řemesla představují zakázkové kusy pro bohaté cechovní organizace (holby). Cínové nádoby sloužily v lékárnách a z cínu se odlévalo zdravotnické nářadí, nálevky a různé odměrky v soustavě žejdlíkové i litrové. Výjimečnými díly byly cínové rakve zhotovované pro nobilitované příslušníky společnosti. V době úpadku c. v 19. stol. se zhotovovalo jen užitkové nádobí a náčiní jednoduchých tvarů. Vyhledávanými druhy výrobků se staly dětské hračky (miniaturizované nádobí, figurky, zejm. vojáčky) a holby pro členy profesních či sportovních spolků. Cínaři lili formy na pečeni cukroví, na svíčky, nové měrné nádoby na tekutiny, pouťové křížky apod. – Prostřednictvím trhů a podomního obchodu se cínařské výrobky dostávaly i do lidového prostředí (více od 18. stol.). Výrobky určené pro lidového spotřebitele se přizpůsobily vkusu lidových vrstev svým tvarem a dekorem. Z hlediska morfologického vycházely ze soudobého hrnčířského zboží a jejich povrch byl ozdoben monogramy či vypichovaným ornamentem. V lidovém prostředí nalezly uplatnění cínové džbány a konvice hruškovitého tvaru, kónické korbele (v 19. stol. soudkovité), talíře a mísy se širokým okrajem (typ kardinálského klobouku). Tento tvar mizí kolem r. 1730 a je nahrazen tvarem s úzkým okrajem zvlněným či vykrajovaným. U tzv. medového talíře se do středu dával med a na široký okraj koláčové pečivo, které se do medu namáčelo. Cínové naběračky byly nasazeny na dřevěné držadlo. Masivní lžíce se užívaly v lidových vrstvách jen málo. Naopak rozšířeným artefaktem byly šroubovací láhve, velké na pivo, víno či polévku, malé na kořalku. Plášť nádoby byl válcovitý nebo různě hraněný, nízké hrdlo se závitem sloužilo k našroubování uzávěru, kterým procházel silný kruhovitý nebo elipsový držák. Menší cínové lahvičky na alkohol byly ploché. Patřily k výbavě dřevorubců a formanů hluboko do 19. stol. K rozšířeným výrobkům náležely také kroupenky a stolní svícny, naopak některé tvary se v lidovém prostředí nenacházejí (dózy, teriny, umývadla). Cenově méně dostupné cínové nádobí v lidových vrstvách kompenzovaly fajánsové, kameninové a bělninové nádoby opatřené cínovým kováním kolem patky a cínovým víčkem připevněným k uchu.

Lit.: L. Lábeč: *Plzeňské konvářství*. Plzeň 1920; P. Bohnický: *České lidové cínařství*. VL 5, 1953/54, s. 356–366; D. Stará: *Cínové předměty v našich muzejních sbírkách*. MVP 3, 1965, s. 145–156; M. Flodrová – B. Samek: *Cín ve sbírkách Muzea města Brna*. Brno 1970; D. Stará:

Cín. Z dějin českého konvářství. Praha 1972; L. Holešovská: *Český a moravský cín 18. a 19. století*. Brno 1973; B. Indra: *Cínařské dílny střední a severní Moravy a ve Slezsku od 16. do druhé poloviny 19. století*. Opava 1984; *Secesní cín 1894–1914*. Olomouc 1984; J. Mohr: *Cínařství*. Ústí n. Labem 1988; V. Scheufler: *Domácká výroba v českých zemích*. EAČMS II, s. 32–33. [mv]

církevní právo, právní systém určité konkrétní církve. Jako synonymum k němu se užívá právo kanonické. To je ve skutečnosti starším výrazem pro katolické c. p. (kánon je norma vydávaná církví). Někteří badatelé chápou právo církevní jako pojem širší než právo kanonické. Řadí sem nejen kánony obsažené v západním a východním kodexu kanonického práva, ale i další normy celocírkevního práva a partikulární předpisy církevněprávní. Nejistota při tomto pojetí panuje v hledání odpovědi, kam zařadit normy obyčejového c. p. – Mezi celocírkevní kodexy západní oblasti patří *Codex Iuris Canonici* z r. 1983 (předtím platil kodex z r. 1917). Tato sbírka kanonického práva se vytvářela od 12. stol. do r. 1500. Postupně ji doplňovaly papežské buly a listiny. Kodex východních církví vyhlásil papež Jan Pavel II. 1990 v Římě. – V č. zemích se církev uplatňovala ve větším měřítku mimo oblast světského práva od 13. stol. Různé církevní instituce dostávaly od českých panovníků nebo místních knížat tzv. imunity (svobody), které jim umožňovaly větší autonomii na světské moci, např. v oblasti hospodářské či soudní. Vedle celocírkevního práva hrálo u nás významnou roli i místní c. p., tvořené právotvornou činností místních církevních orgánů. – Řada norem c. p. má obyčejovou povahu. Jako příklad lze uvést právo azylu na posvátných místech, mající prastarý obyčejový původ.

Lit.: V. Vaněček: *Počátky práva a státu v Československu*. Praha 1946; J. R. Tretera: *Církevní právo*. Praha 1993; A. Hrdina: *Kanonické právo, zvláštní část*. Plzeň 1996; K. Malý a kol.: *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*. Praha 1997; A. Hrdina: *Kanonické právo*. Praha 2002. [kad]

církevní řády, církevní instituce sdružující na principu společného života podle církvi uznaných předpisů řeholní duchovenstvo. Základy c. ř. byly položeny ve východním křesťanství řeholí Basilea Velikého (4. stol.), v západním křesťanství řeholí Benedikta z Nursie (6. stol.). Normy řádového života jsou zakotveny v řeholích, řádových konstitucích a ve statutech. Příslušníci c. ř. skládají tzv. slavné sliby (slib dobrovolné chudoby, čistoty, poslušnosti, někdy ještě

čtvrtý slib příslušnosti k určitému domu či jiný, související s posláním řádu). C. ř. jsou děleny na rytířské (např. johanité, templáři, řád německých rytířů), křižovnické (křižovníci s červenou hvězdou, s červeným křížem, s červeným srdcem), řeholní kanovníky (kanovníci sv. Augustina, premonstráti), mnišské (např. benediktini, cisterciáci, kartuziáni), žebravé (dominikáni, minorité, kapucíni) a řeholní kleriky (jezuité, piaristé). Většina c. ř. vznikla mimo české území, pouze křižovníci s červenou hvězdou jsou církevním řádem českého původu, který založila sv. Anežka Česká 1233 v Praze s úkolem pečovat o nemocné poutníky. Rozlišují se ženské a mužské řehole. Uzavřené společenství řeholníků žije v kláštorech či komendách, v jejichž čele stojí buď opat, nebo probošt, převor či velmistr. Počátky c. ř. na českém území jsou spjaty s upevňováním raně středověkého českého státu v poslední třetině 10. stol., doprovázeným šířením křesťanství. Téměř až do poloviny 12. stol. to byla záležitost pouze benediktinských komunit (nejstarší řeholní instituce vůbec byl klášter benediktinek na Pražském hradě u kostela sv. Jiří, založený 973), k nimž se od 40. let 12. stol. přidružily kláštery řeholních kanovníků premonstrátů a mnišů cisterciáků, od 2. poloviny 12. stol. také komendy nově vznikajících c. ř. rytířských a křižovnických. Nutnost vypořádat se s narůstajícími sociálními rozpory uvnitř lidnatých městských osídlení vynesly ve 13. stol. do popředí žebravé řehole, zejm. minority a dominikány, zakládající svoji existenci na ideálu dosažení chudoby a nejprostších forem života. Na rozdíl od starších řeholí mnišských i kanovníckých, dodržujících většinou princip distance od rušnějších středisek života, přicházely žebravé řády do neživějších ohnisek, do měst. Do svého programu zahrnuje i péči o nemocné a špitálnictví vůbec. Tyto nejstarší c. ř. byly ve středověku významnými nositeli kontinuity vzdělání a písemnictví, podílely se na středověké kolonizaci a jejich stavební kultura se stala nedílnou součástí umělecké tvorby. Rozvoj středověkých c. ř. byl přerušen husitskými válkami a reformací, kdy došlo k první masové sekularizaci klášterů. Úplný obrat v tomto vývoji přinesly až výsledky třicetileté války. Po r. 1648 zaznamenaly církevní instituce v č. zemích svůj druhý největší rozkvět, spojený s rekatolizací. Vedle obnovených starších c. ř. se na rekatolizaci země výrazně podílely nové c. ř.: řády církevních kleriků, jež vznikaly na Apeninském poloostrově v průběhu 16. stol. V č. zemích působili kajetáni, barnabité, nejvýznamněji se však zapsali do dějin rekatolizace jezuité a piaristé. S nimi ve

stejném duchu působil i žebravý řád kapucínů, usazený v č. zemích od r. 1600. Zrušení jezuitského řádu 1773 a josefínské náboženské reformy v 80. letech 18. stol. znamenaly přerušení činnosti většiny c. ř. a kongregací, vyjma c. ř. s pastorační, výchovnou a charitativní činností (milosrdní bratři, křižovníci s červenou hvězdou, piaristé). Reforma zbývajících c. ř. v zemích habsburské monarchie probíhala od r. 1849. Po polovině 19. stol. vzrostl význam hl. redemptoristů, kteří prosluli jako výborní kazatelé při lidových misiích a přispěli podstatnou měrou k rozvoji moderní pastorace v č. zemích. Mimořádného významu nabývaly v průběhu 19. a na počátku 20. stol. nově zakládané ženské řeholní kongregace, jejichž hlavním posláním se stala náročná a obětavá práce zejm. v charitativní oblasti, nebo se podílely na výchově a vzdělání především ženské mládeže. Při potlačování církevního života v Československu po r. 1948 byly c. ř. zrušeny. Několik tisíc řeholníků a řeholnic bylo soustředěno ve vybraných internacích kláštorech (Bohosudov, Želiv, Králky, Broumov), řada byla postavena před soud, obviněna z velezrady a uvězněna. Mnozí skončili v pracovních táborech. Po r. 1989 se většina c. ř. vrátila k původní náplni své činnosti.

Lit.: L. Jirásko: *Církevní řády a kongregace v zemích českých*. Praha 1991; J. Svátek: *Organizace řeholních institucí v českých zemích a péče o jejich archivy*. Sborník archivních prací 1970, č. 2, s. 503–624. [mh]

církevní svátky, komplex slavnostních dní, svátků, představujících osu církevního kalendáře a patřících do jednoho církevního (liturgického) roku. Ten začíná první adventní nedělí a člení se na vánoční a velikonoční okruh a mezidobí (toto členění liturgického roku udává *temporal*). Jádrem liturgického roku, který je každoročně opakovanou oslavou památkou a připomínkou vykupitelských činů božích v Ježíši Kristovi, a nejvýznamnějším církevním svátkem (od koncilu v Nice 325) jsou Velikonoce. Z liturgického hlediska se svátky dělí na *festa fori*, svátky zasvěcené, vzpomínkové, tj. dny odpočinku, zavazující křesťany k pracovnímu klidu i k účasti na bohoslužbách, a *festa chori*, svátky nezasvěcené, které se světí pouze v liturgii. Za jejich mezistupeň můžeme pokládat *svátky poloviční*, které v minulosti představovaly např. svátky patronů jednotlivých povolání a profesí; v jejich rámci platila pro věřící víceméně povinná účast na ranních bohoslužbách, popř. též zdržování se těžké práce. – Z hlediska postavení c. s. v liturgickém kalendáři se rozeznávají c. s. stálé, které jsou

pevně vázány na určité kalendářní datum, a svátky pohyblivé. Stanovení data nejvýznamnějších pohyblivých c. s. (zejm. Velikonoc, od nichž jsou odvozeny letnice a Boží tělo) vychází z předkřesťanského, lunárního členění roku. Oslavy dalších pohyblivých c. s. se pohybují v rozmezí sedmi dní, protože připadají na první neděli po svátku. Podle svého charakteru se c. s. člení na *svátky skutečné*, které oslavují skutečné události, a na *svátky ideové*, oslavující především tajemství víry. – Jednotlivé křesťanské církve se liší počtem c. s., jejich charakterem i způsobem oslav; nejvyšší počet c. s. má přitom církev katolická a pravoslavná. Katolické c. s. se podle svého zasvěcení člení na svátky Páně (s výjimkou Vánoc a Zjevení Páně jsou obvykle pohyblivé), které vytvářejí základní blok liturgického roku a oslavují Kristovo mysterium, na mariánské svátky a na svátky zasvěcené jednotlivým světcům (*sanktorál*). Po židovském vzoru začínaly c. s. předvečerem svátku, *vigilií*, která si svůj liturgický význam uchovala v rámci Vánoc a Velikonoc. V tradiční lidové kultuře se toto vymezení c. s. odráželo např. v konání obyčejů a zvyků v předvečer svátku (přetrvává např. u mikulášských obchůzek). K nejvýznamnějším c. s. se pojl *oktáv*, kdy se v průběhu následujícího týdne a zejm. osmý den připomínal v liturgii význam svátku. – Systém křesťanských c. s. navazuje na svátky židovského kalendáře, které se v průběhu vývoje modifikovaly a obohacovaly o nové akcenty ve smyslu křesťanské věrouky a které postupně doplňovala řada nových svátků a slavností. Prvotní křesťané převzali z judaismu svěcení soboty, jež doposud dodržují některé reformační církve. Již od 1. stol. se v křesťanském prostředí začala světit neděle, první den židovského týdne, jako týdenní připomínka velikonočního tajemství, tedy Ježíšova umučení a zmrtvýchvstání. Na přelomu 1. a 2. stol. dochází k zavedení Velikonoc jako výročních oslav této události. Od počátku 4. stol. se k nedělím a Velikonocím přidružují některé další svátky Páně, zejm. Vánoce, svátky mariánské i svátky jednotlivých světců. Svěcení c. s. je buď závazné pro celou církev (*svátky obecné*), nebo je územně ohraničeno, např. na jednotlivé diecéze či arcidiecéze. Rozdíly v diecézních kalendářích jsou dány mj. odlišným historickým vývojem, náboženskými poměry, působením jednotlivých církevních řádů a týkají se především c. s. zasvěcených světcům (celocírkevní úcta je omezena na světce univerzálního významu). Počet zasvěcených svátků se neúměrně rozmnožil po dekretu *Conquestus est nobis*, který vydal 1232 papež Řehoř IX. V mnohých diecézích se tak

zvětšil počet zasvěcených c. s. včetně nedělí na více než sto do roka. Od vydání buly papeže Urbana VII. *Universa per orbem* 1632 se odvíjí snaha po postupné redukci počtu c. s.; 1727 bylo např. zavedeno rozlišení mezi zasvěceným svátkem a svátkem polo-
vičním. – 1983 přešlo do nového *Codexu iuris canonici* v Čechách devět a na Moravě deset zasvěcených svátků: Narození Páně (25. 12., Boží hod vánoční), Matky Boží Panny Marie (1. 1., Nový rok), sv. Petra a Pavla (29. 6.), Nanebevzetí Panny Marie (15. 8.), Všech svatých (1. 11.), Početí Panny Marie (8. 12.) a pohyblivé svátky Velikonoce, Nanebevstoupení Páně a Těla a krve Páně (Boží tělo). Na Moravě zasvěcený svátek sv. Josefa (6. 7.) se v Čechách veřejně neslavil. Na území č. zemí platí úprava biskupů a ordinářů Čech a Moravy, podle níž povinnost pracovního klidu a účasti na mši připadá pouze na 25. 12. a 1. 1. – C. s. se v tradiční kultuře odlišovaly od všedních dní např. odíváním, stravou i specifickými oslavami, které probíhaly v kostele i rodinném prostředí. Víra katolíků i evangelíků, podle níž znesvěcení svátku prací představovalo těžký hřích, se odráží např. ve folklorních podáních o duších zemřelých, které musejí na onom světě pracovat. K jednotlivým c. s. se často vztahovaly zákazy konkrétních pracovních aktivit (např. z ženských prací šití, předení nebo tkaní, z mužských orba či sekání dřeva), přičemž se tyto zákazy často pojily již k předvečeru svátku. K pověrečným představám o zvláštní moci c. s. patřilo i předsvědčení, že magické praktiky apotropajního i magicko-prosperitního charakteru jsou neúčinnější právě v rámci c. s.; věří se totiž, že v předvečer určitých svátků se navracejí duše zemřelých a že zlé, škodlivé síly a bytosti (čarodějnice) mají nejvyšší sílu škodit ostatním. – Od c. s. se odlišují státní svátky na paměť významných historických událostí či osob (v bývalé monarchii např. císařské narozeniny): Den obnovy samostatného českého státu (1. 1.), Den vítězství (8. 5.), Den slovanských věrozvěstů Cyrila a Metoděje (5. 7.), den mistra Jana Husa (6. 7.), Den české státnosti (28. 9.), Den vzniku samostatného československého státu (28. 10.) a Den boje za svobodu a demokracii (17. 11.). V. t. advent, Vánoce, Velikonoce.

Lit.: M. Gatterer: *Annus liturgicus*. Innsbruck 1925; HDA 2, 1929/30, sl. 1348–1352; J. R. Tretera: *Církevní právo*. Praha 1993; A. Adam: *Liturgický rok. Historický vývoj a současná praxe*. Praha 1998. [vsch+lk]

cirkus [lat.], pův. ve starém Římě kruhová nebo oválná závodní dráha; zábavní podnik umístěný buď v pevné budově (stálý), nebo

ve velkém stanu (pojízdny), kde vystupují artisté, klauni a cvičená zvířata. Cirkusové představení je vytvářeno střídáním jednotlivých čísel různých cirkusových disciplín, jako je artistika, drezúra zvířat, klaunerie. Zárodky c. vznikly již ve starověkém Egyptě, Řecku a Římě v podobě gladiátorských her, přímými předchůdci dnešních cirkusů byly ve středověku jarmareční produkce potulných komediantů, provazochodců a žonglérů. S rozvojem krasojízdy v 16. stol. vznikla kruhová cirkusová aréna zv. manéž a do dnešní podoby se c. rozvíjel zhruba od konce 18. stol. První stálé cirkusy založil P. Astley v Londýně (1773) a Paříži (1782). V polovině 19. stol. se cirkusy rozšířily po celé Evropě, podíl krasojízdy se postupně zmenšoval ve prospěch akrobacie, později i klaunerie. Vysoké úrovně dosáhly cirkusy v Paříži, Berlíně, Petrohradě. První české cirkusy vznikly v 1. polovině 19. stol. (c. *Beránek* před r. 1830), k nejpobulárnějším patřil v 1. polovině 20. stol. c. *Kludský*, po r. 1945 c. *Humberto*.

Lit.: L. Suchdolský: *Cirkusová dynastie Kludských*. Praha 1930; F. Janura – M. Pešan: *Za cirkusem*. Praha 1953; K. Kludský: *Život v manéži*. Praha 1966. [ka]

citera [z lat.], brnkadlo, cimbálek, cinkadlo, žebradlo – mnohostrunný drnkací chordofon s hmatníkem, několika melodickými a mnoha doprovodnými strunami. Jeho původ je třeba hledat v lidových kobzách a *Scheitholtech*. Přibližně dosavadní podoba c. vznikla na počátku 19. stol. v Haidhausenu v dílně houslaře I. Simona a téměř současně ve Vídni u A. Kiendla. O popularizaci těchto již profesionálně vyráběných nástrojů se zasloužil zejm. J. Petzmayer z Zistersdorfu v Dolním Rakousku, který byl od r. 1837 ve službách knížete Maxe Bavorského jako komorní virtuos na c. Jemu bývá omylem často také připisováno autorství c. Ve 2. polovině 19. stol. vytlačily profesionálně vyráběné citery všechny lidové formy příbuzných Scheitholtů. Do vývoje c. pronikavě zasáhl 1838 proslulý virtuos a především reformátor ladění nástroje N. Weigel, který zatím nahodil ladění doprovázejících strun změnil na kvartokvintové (tříkrát v kvintovém kruhu v chromatickém rozsahu od Fis po f¹). Nástroj se stal velmi oblíbeným především u horalů v alpských zemích. V č. zemích c. rychle pronikla do lidového prostředí většiny Němců, zejm. v oblastech Novohradských hor, Šumavy, Krušných hor, Krkonoš a Jeseníků. Na Jihlavsku a ve větší části Hřebečska se však příliš neujala. Od konce 19. stol. se stále častěji objevuje jako nástroj městských pouličních žebráků.

C. prošla od r. 1837 do počátku 20. stol. rychlým vývojem, způsobeným především tím, že se její výroby ujaly mittenwaldské, schönbašské a kraslické nástrojařské manufaktury a dílničky, které se snažily neustálým zlepšováním zvyšovat jejich prodej (jen 1900 vyrobily a prodaly schönbašské dílny 1500 kusů citer). Význam jednotlivých výrobců, většinou mistrů houslařů, byl v tomto směru zanedbatelný. Vývoj c. byl definitivně ukončen na počátku 20. stol. Byly vyráběny krátké citery pro hru primu, větší koncertní poloelegické a elegické citery, harfové citery, akordické citery s klávesnicí pro jednotlivé akordy, americké citery s odděleně laděnými akordy, americké harfové citery a konečně *auto-chordephonetty*: citery ovládané perforovanými plechovými kotouči; ty však patří již mezi automatofony. K citerám bylo dodáváno bohaté příslušenství, jako různé druhy plekter, nožky, ladicí klíče, sady strun v rozličných kvalitách, ozdobné etuje, kleštičky na štípání a formování strun, čistící prostředky atd. Citery byly vyráběny z javoru a palisandru, dražší nástroje byly vykládány perletí, slonovinou, želovinou a stříbrem, mnohé měly na vrchní desce vymalovány květinové ornamenty nebo hudební výjevy. Nejužívanější podoba citery má plochý, dopředu esovitě prohnutý korpus s neklenutým víkem i dnem. Ty jsou spojeny velmi nízkými luby. Víko je opatřeno kruhovým nebo eliptickým zvukovým výřezem. Průměrné rozměry rezonanční skříň jsou asi 60 × 35 cm. Nástroj má 5 kovových melodických strun, vedených nad mírně klenutým hmatníkem, opatřeným 29 vysokými kovovými pražci. Nad zbývající částí korpusu je nataženo 24–42 doprovodných strun. C. spočívá při hře čtyřmi krátkými nožkami na stole, nebo si ji hráč klade na kolena, hmatníkem k sobě. Prsty levé ruky *přebírají*, tj. tisknutím na pražce zkracují melodické struny. Ty se rozechvívají palcem pravé ruky, na němž je navlečeno plektrum: kovový, želovinový nebo umělohmotný prstenec s hrotem. Doprovodné struny jsou rozeznívány zbývajícími prsty pravé ruky, přičemž malíček většinou *basuje* a ostatní prsty hrají melodický doprovod. Tato trojí funkce pravé ruky při hře je poměrně obtížná, proto bývá běžná, nekoncertní hra na c. často zjednodušována. V polovině 19. stol., kdy již byl k dispozici dostatek kvalitních nástrojů, stala se c. módním doplňkem nenáročného muzicírování v měšťanských domácnostech. Módní vlna zaplavila především Vídeň a ostatní rakouská města. Brzy se dostala i do Brna a některých moravských měst. Čechy jí byly zasaženy

jen v malé míře. Byly zakládány citerové spolky, které mívaly až 40 hrajících členů. První zpráva o takovém hudebním sdružení je již z r. 1877. V č. zemích se tyto soubory ve větším množství příliš neudržely, hra na drnkací nástroje je přece jen příliš vzdálená hudebnímu citění českého obyvatelstva. C. tak přežívala jen u části obyvatel Čech a Moravy německé národnosti. Po 2. světové válce bylo obnoveno několik citerových spolků. 1985 se v Příbrami konalo 1. setkání citeristů, na které v průběhu let navázala další. V. t. smyčcová citera.

Lit.: J. Kratochvíl: *Nad kolébkou citery*. Český citerista 1, 1890, s. 9, 17, 24, 33, 40, 42, 49, 57, 65, 73, 81; J. Kratochvíl: *O rozvoji umění citerního v 19. věku a o moderních citerách*. Český citerista 2, 1892, s. 2, 9, 17, 24, 33, 41, 48, 51, 64; J. Brandlmeier: *Handbuch der Zither. Geschichte des Instruments und der Kunst des Zitherspiels*. München 1963; J. Folprecht: *Několik rad začínajícím citeristům*. Příbram 1987; J. Folprecht – W. Pazdera: *Druhy citer a jejich ladění*. In: III. setkání citeristů. Příbram 23.–25. října 1987. Příbram 1987, s. 9–18; L. Kunz: *Nástroje lidové hudby ve sbírkách pražských muzeí*. SNM A 41, 1987, s. 147–150. [pk]

cizinec 1. cizí (neznámý) člověk; 2. člověk nezúčastněný při něčem, vzdálený něčemu; 3. státní příslušník cizího státu nebo osoba bez státní příslušnosti. Postavení c. ve státě je upravováno zákony, které obvykle zohledňují mezinárodní smlouvy. Práva c. bývají částečně omezoována (nemůže volit, působit v ozbrojených složkách, omezení se týká i některých majetkoprávních záležitostí, platí pro něj někdy jiná pravidla při získávání zaměstnání, při podnikání). Z etnického hlediska jsou cizinci příslušníci cizího národa, nositelé odlišného jazyka a odlišné kultury. Osobami s cizí státní příslušností jsou někdy i příslušníci vlastního národa, emigranti nebo jejich potomci. – V Československu, zejm. v č. zemích, v meziválečném období tvořili početnou skupinu cizinců Rusové, Ukrajinci a Bělorusové z bývalého carského Ruska, kteří po revoluci 1917 prchali před revoluční vládou. V Československu jich bylo asi 25 tisíc: někteří z nich se v 30. l. vrátili do Sovětského svazu, větší počet se vystěhoval do záp. Evropy, do Spojených států a jinam. Jejich kulturně-spoolečenský život a částečně i sociální zajištění probíhalo v rámci tzv. ruské akce. – Po 2. světové válce větší skupinu c., jazykově i kulturně výrazněji specifickou a organizačně propojenou, tvořili uprchlíci z Řecka (přes 10 tisíc), kteří přijeli 1949–1950 po porážce partyzánského odboje v Řecku a usídlili se zejm. na Moravě.

V 70. a dalších l. se někteří vrátili do Řecka. Přechnodně zde pobývali hl. zahraniční pracující. V důsledku nedostatku pracovních sil v poválečném Československu, zejm. v českém pohraničí, byly uzavírány mezinárodní dohody o dočasném zaměstnání osob ze zahraničí. 1946–1950 zde pracovali přechodně, obvykle na dobu jednoho roku Bulhaři (11 tisíc), Rumuni (8,7 tisíce), Italové (1,2 tisíce), Poláci (4 tisíce), rovněž menší počty Jugoslávci a krajanů z Rakouska. Několik tisíc Poláků dojíždělo do Československa za prací denně (1947 na Ostravsko 7 tisíc, na Náchodsko dlouhodobě zejm. ženy). Od 60. l. působili v Československu Vietnamci (2,5–20 tisíc v r. 1985), Kubánci (5 tisíc v r. 1984). Byli to většinou mladí lidé. Přechnodně zde pobývali také studenti hl. ze států východního bloku a z rozvojových zemí. 1968–1991 byli cizinci se zvláštním postavením příslušníci Sovětské armády a členové jejich rodin. – Po r. 1989 došlo k přílivu cizinců z Evropy, hl. ze zemí bývalého východního bloku, z Asie zejm. z Vietnamu, Afghánistánu a Číny, menší počty ze západoevropských států, Spojených států atd. V souvislosti s válečným konfliktem v bývalé Jugoslávii byli cizinci hl. z Bosny a Hercegoviny ve zvláštním režimu s dočasným útočištěm. Pro část cizinců hl. z Asie je Česká republika jen tranzitní zemí zejm. do Spolkové republiky Německo. – Kromě cizinců jinoetnického původu jsou někdy cizinci v č. zemích i osoby české národnosti, které z určitých důvodů nemají zájem o české občanství nebo dočasně nespĺňují požadavky pro udělení občanství (z Kazachstánu, Ukrajiny, Rumunska). – Po rozdělení ČSFR 1. ledna 1993 se podle zákona České národní rady č. 40/1992 Sb. ze dne 29. prosince 1992, o nabývání a pozbytování státního občanství České republiky stali cizinci ti českoslovenští občané, kteří v souvislosti se vznikem federace byli podle zákona č. 39/1969 Sb. občany Slovenské republiky (o čemž mnozí nevěděli). Byly mezi nimi tisíce Čechů narozených na Slovensku v meziválečném období. Češi se slovenským občanstvím v České republice a většina Slováků s trvalým pobytem na jejím území volila po splnění určitých podmínek státní občanství České republiky. – Z hlediska kulturního a sociálně-integračního je u c. důležitá délka pobytu ve státě. Právní předpisy upravují věcné podmínky a časové limity pro udělování povolení k pobytu, které se mění podle konkrétní situace ve státě (zákon č. 123/1992 Sb., zákon č. 326/1999 Sb., o pobytu c. na území České republiky ad.). Pro získání povolení k trvalému pobytu je potřebný nepřetržitý pobyt c. na území ČR po dobu 8–10 let

(výjimkou jsou např. krajané a jejich rodinní příslušníci, kteří přesídlili do ČR v rámci řízených migrací a získali povolení k trvalému pobytu bez čekací lhůty). Pětiletý pobyt v ČR s tímto druhem povolení je jednou z podmínek pro možnost získání státního občanství ČR. Zvláštní postavení mají cizinci s uděleným statusem uprchlíka, resp. azylanti. – V kontaktu s majoritní společností jsou cizinci identifikováni někdy na základě určitých odlišných antropologických znaků a při verbální komunikaci na základě stupně ovládnutí jazyka majoritní společnosti nebo odlišného akcentu. Specifika c. se projevují také v některých oblastech kultury (ve stravě, v rodinném životě, v náboženství, zřídka v odívání aj.). Při delším pobytu dochází u c. ve větší či menší míře k jazykové a kulturní adaptaci podle možností, zájmu i osobních dispozic jednotlivců. Nejvýraznější adaptační projevy bývají zejm. u dětí, pokud navštěvují české školy. Problémy cizinců při integraci do formálních i neformálních struktur majoritní společnosti jim pomáhají překonávat speciální poradny, sdružení, která poskytují sociální a právní poradenství, organizují jazykové kurzy a kulturní pořady. – Při sčítání lidu, domů a bytů v roce 2001 bylo v České republice 35 tisíc cizinců s trvalým pobytem a 70 tisíc cizinců, kteří měli přechodný dlouhodobý pobyt (od 91 do 365 dnů, jež lze prodlužovat), většinou za účelem zaměstnání, podnikání nebo studia. V. t. alochton, migrace, přistěhovalectví.

Lit.: I. Heroldová – V. Matějová: *Vietnamští pracující v českých zemích*. ČL 74, 1987, s. 194–203; *Zahraníční pracující*. ZKSVI 1988, č. 9; M. Secká: *Současná reemigrace Čechů z Rumunska*. Češi v cizině 6. Praha 1992, s. 39–42; Z. Sládek: *Ruská emigrace v Československu*. Slovanský přehled 79, 1993, s. 1–13; P. Hradečný: *Řecká komunita v Československu. Její vznik a počáteční vývoj (1948–1954)*. Praha 2000; B. Zilinskyj: *Ukrajinci v Čechách a na Moravě (1894) 1917–1945 (1994)*. Praha 1995; *Cizinci v České republice*. Český statistický úřad. Praha 2001. [nv]

cizoložství, mimomanželský pohlavní styk jednoho z manželů nebo s jedním z manželů. Je-li jen jeden z cizoložných partnerů manželem, jde o c. jednoduché, jinak o c. dvojnásobné. Lat. termín zní *adulterium*. Protože rodina je uznávána jako základní buňka společnosti, bylo c. ve většině kultur morálně odsuzováno a zpravidla i trestáno, zvl. u žen, a to pro nebezpečí narušení rodiny cizí krví (staré Řecko), jako poškození práv muže vůči ženě a celé vlastní rodině, tj. zásah do cizího majetku (*Desatero*, starý Řím), nebo nepodřízení se základní povin-

nosti manželského života, tj. vzájemné věrnosti (křesťanství). Právní řád starověkého Východu, Řecka a Říma trestal zpravidla jen cizoložnou ženu a jejího milence, nikoliv však cizoložného manžela, navíc manželovi, popř. otci cizoložnice dával rozsáhlou trestní pravomoc vůči milencům, včetně zabití. Z římského práva přešlo toto pojetí i do trestního práva středověkých a raně novověkých států, současně však bylo modifikováno křesťanstvím. Protože manželství bylo křesťanskými teology chápáno jako svátost, bylo jako těžký hřích chápáno nejen c. manželky, ale i manžela. Trestem byla pro laika exkomunikace, pro klerika suspenze, zbavení beneficia i exkomunikace. Krutost římského práva výrazně ovlivnila i poměry v č. zemích. Za c. bylo možno až do osvícenských reforem trestat smrtí, v praxi byl však tento trest často nahrazován tresty arbitrárními, nebo prominut. Různé pokuty za c. jsou pravidelnou položkou poddanských řádů raného novověku. K přestupkům proti manželské věrnosti sváděla poddané příležitost při *dalekých fůrách* a jiných cestách mimo bydliště, nemožnost napravit nezdařené manželství rozvodem, velké věkové rozdíly mezi některými manžely. C. je pravidelně kritizováno homiletickou literaturou, a to jak reformační, tak i katolickou. Podle anonymního husitského kazatele by se nedostávalo v některých krajích dosti kamení, kdyby měli být všichni cizoložníci ukamenováni. Ve smolných knihách a soudních protokolech se vyskytuje často c. sedláků s děvečkami, ale i c. vdaných žen, někdy i s příslušníky vládnoucí elity, kteří často zneužívali svého nadřazeného postavení, aby si je vynutili. Ve vesnické společnosti bylo dlouho stíháno veřejnou pohanou, i když přestalo být trestné. Ještě v 19. stol. se provinilcům stávalo, že jim namazali hlavu kolomazí, posypali peřím a hnali je po celé vesnici nebo je nutili konat pro obec opovrhované práce. V t. bigamie.

Lit.: P. Popelka: *Tradiční morální normy vesnického společenství ve vztahu k svatbě a manželství*. *Studia comeniana et historica* 10, 1985, č. 30, s. 81–94; K. Malý a kol.: *Dějiny českého a československého práva do r. 1945*. Praha 1997.

[em]

clo a mýto, veřejné dávky, které se platí při překročení hranice určitého území. Clo se platila za přepravované zboží, mýta se vybírala z dopravního prostředku (vozu, koně, voru, lodě) a za využití cest, mostů, řek. Tyto příjmy byly lákavé pro panovníka i pro vrchnosti světské a církevní. Obchodník musel na mnoha místech platit různě vysoké poplatky. – Clo se dělilo do několika skupin podle účelu

(berní, ochranné) nebo podle významu (dovozní, vývozní, tranzitní). Ke clům se svým charakterem řadí také *akcíz*, tj. spotřební daň za dovoz potravin do uzavřených měst, jako byla Praha, Brno ad. Akcíz se platil na potravní čáře před vjezdem do města. Tato daň byla zrušena až 1942. Peníze vybrané jako mýto (*mýtné*) měly sloužit k údržbě cest a mostů. Ve středověku bylo v praxi ovšem někdy těžké c. a m. od sebe odlišit. C. a m. je úzce spojeno s vývojem obchodu. První doklady o placení cel se objevují již ve starověku. Velikého rozšíření dosáhla cla v období římské říše. V průběhu raného středověku se cla a mýta dostala do vlastnictví panovníků (regál), kteří je postupovali církevním institucím a šlechtě. Panovník mohl svým privilegiem některé osoby či instituce od placení c. a m. osvobodit. Clo neplatili návštěvníci jarmarků. – Území č. zemí bylo svou polohou předurčeno k tomu, aby se stalo průchodištěm důležitých obchodních cest. V období Velké Moravy se již vytvořil silný trh v důsledku rozvoje obchodu. O zboží, se kterým se obchodovalo, a o tehdejších celních sazbách informuje Raffelstetenský statut ze začátku 10. stol. Dovážela se především sůl, vyváželi se otroci, vosk, med. Po vzniku českého státu se důležitým obchodním střediskem stala Praha. Prahou a Čechami procházelo několik důležitých obchodních cest (*Zlatá, Trste-nická, Haberská stezka*). Na všech těchto stezkách se vytvářely celnice, a to nejen při vstupu do země, ale i ve městech, kde se vybíral tzv. ungelt (dovozní a také tranzitní clo). Nejstarší ungelt se nacházel v Praze na Starém Městě. Aby nedocházelo k obcházení celnic, stanovoval panovník kupcům trasu obchodních cest. Za nedodržení

trasy byli kupci trestáni např. propadnutím zboží. Mýto se platilo při vjezdu do určitého mýtního obvodu. Když se projíždějící vyhnul zaplacení příslušné dávky za povoz nebo převážené zboží při vjezdu na území mýta, mohl ho mýtný zadržet kdekoli v celém mýtním obvodu a zabavit mu převážené zboží. Poddaní z blízkých vsí se mohli z placení mýtného vykoupit zaplacením paušální dávky. Od 13. stol. právo celnice často přecházelo na šlechtu a kláštery. Zároveň vznikaly nové vrchnostenské celnice. To znamenalo zánik panovníckého celního regálu. K jeho obnovení došlo 1546. Clo se nadále mělo vybírat jen s panovníkovým svolením. Panovník tehdy také zavedl výnosná vývozní cla. Zároveň to byl první pokus o celní sjednocení č. zemí, které se však nikdy úplně nepovedlo. – Po třicetileté válce byly Čechy rozděleny na deset celních obvodů. Celní orgány sídlily ve městech. Silnice byly kontrolovány celními stanicemi. U méně významných cest, jimiž se zboží pašovalo nebo mohlo pašovat, byly zřízeny filiální stanice. Na Moravě byla nejvíce střežena moravsko-uherská hranice. Celní dozorcí procházeli i neschůdná místa na celní hranici. Za Marie Terezie nahradil jízdní celní dozorce vojenský kordon, od r. 1770 bankální stráž doplněná vojáky. 1830 vznikla pohraniční stráž a 1835 ji doplnila stráž důchodová. 1775 došlo ke zrušení cel mezi Čechami, Moravou a tzv. dědičnými zeměmi rakouskými, ale Uhry zůstaly mimo toto jednotné celní území (do r. 1784 také Cheb a Plzeň). Marie Terezie a Josef II. se snažili dostat c. a m. pod kontrolu státu. Rušila se přebytečná soukromá mýta na silnicích (úplně zrušena byla až 1902). Po napoleonských válkách, a zejm. v období kontinentální blokády, došlo k nebyvalému

rozšíření podloudnictví. 1850 byla zrušena celní hranice mezi rakouskou a uherskou částí monarchie. Finanční stráž byla reorganizována 1843 sloučením pohraniční a důchodové stráže. – 1835 vznikly celní úřady v moderním slova smyslu, které byly podřízeny okresním finančním ředitelstvím nebo finančním inspektorům. Tento systém, do konce monarchie ještě několikrát upravený, převzala 1918 i Československá republika. Po r. 1948 se celnictví i ochrana státní hranice organizovaly podle sovětského vzoru. K opětovné restrukturalizaci celní správy došlo po r. 1989. – V dřívějších dobách přicházely se c. a m. do užšího kontaktu z širokých vrstev vesnického a městského lidu jen trhovci, formani, cestáři apod. Po celé období středověku a raného novověku nejsou důkazy, že by se postava celníka nebo pašeráka objevovala v lidovém podání. Tato situace se změnila s nástupem osvětského státu v 18. stol. Sjednocení celních území, vznik pevněji hlídané státní hranice a ochrannářský dohled státu nad dovozem zboží z důvodu ochrany domácích vývozců vedl k nedostatku některých druhů zboží nebo surovin (cukerín, sůl, tabák). K rozšíření podloudnictví přispěly i důsledky válečných akcí. Tento stav způsobil, že se stále více obyvatel příhraničí zapojovalo do podloudného obchodu. Vznikaly organizované skupiny profesionálních pašeráků. Z některých oblastí (Štrambersko) se dochovaly posměšné písničky na příslušníky finanční stráže a v lidovém vyprávění látky o tom, jak pašeráci utkali před *financí*. – Již ve středověku byly na některých úsecích státní hranice rozmístovány zvláštní skupiny obyvatelstva k jejímu střežení. Jejich funkce spočívala především v ochraně hranice (Chodové), i když některé z nich se zapojovaly do boje proti podloudnictví (portáši na Valašsku). Obraz chytrých pašeráků a hloupých financů se dostal z lidového podání i do krásné literatury (B. Němcová, K. Světlá, J. Š. Baar).

Lit.: K. Prokop: *Co zpívali a řečovali staríček Janišů o chození s tabákem*. ČL 1, 1892, s. 604–605; *Celnictví v Československu. Minulost a přítomnost*. Praha 1982; J. Janák – Z. Hledíková: *Dějiny správy v Českých zemích do roku 1945*. Praha 1989; B. Beneš: *Podloudníci na jižní a jihovýchodní Moravě v lidovém vyprávění koncem 20. století*. VVM 54, 2002, s. 177–182.

[lsv + jsn]

cófavá, hanácká – trojicový třídobý (výjimečně i dvoudobý) tanec z Hané, tančený dvěma dívkami a chlapcem. Náleží k tzv. kráčivým tancům, jejichž základním pohybovým principem je chůze. Název c. je odvozen od tanečního motivu, kdy po několika krocích vpřed následovaly kratší

kroky vzad, aby se tanečníci mohli pomalu pohybovat z místa. Tanec mohl být doplněn podtáčkami dívek nebo zátočkami. V písemných záznamech se konkrétní název c. objevuje na začátku 18. stol. Doprovodné melodie se jako tzv. *hanatica* objevovaly ve skladbách středoevropské instrumentální tvorby již od 17. stol. C. se vyskytovala i pod dalšími místními názvy jako šópavá, zpáteční apod. V principu se jednalo vždy o tanec volného tempa, obřadního charakteru, svým hudebním tvarem připomínající polonézu, starodávný či melodie zaváděného typu. Ještě v 19. stol. se tímto tancem zahajovala masopustní zábava, tancoval se při zavádění práva při hodech a o svatbách. C. se však mohla tančit i v pústu, s náboženskými texty v kostele a mohla být také párová. C. má příbuzné typy na Valašsku, Lašsku, ve Slezsku, na Brněnsku, Horácku, Podhorácku a na hanáckém Slovácku (zavádka). Náleží k nejtypičtějším hanáckým tancům. V. t. hanácká.

Tanec cófavá. Přerovsko, zapsáno 1819 (GSMS, č. 148)

Lit.: Č. Zíbrt: *Jak se kdy v Čechách tancovalo*. Praha 1895, s. 156–157; L. Mátlová-Uhrová: *Hanácké tance z Tovačovska*. Praha 1954; K. Vetterl: *K historii hanáckého tance „cófavá“*. ČL 46, 1959, s. 277–286; V. J. Sýkora: *Staré hanácké tance ze 17. století*. Praha 1972; Z. Jelínková: *Lidový tanec na Hané a v přilehlých oblastech. Druhy hanáckých tanců, vzájemné vztahy mezi tanci v jednotlivých územích Hané, vztahy a vztahy historické*. Olomouc 1991. [mp + lt + dh]

couravá viz minet

cukroví, konfekty, mlisky, pamlsky, pochutinky, sladkosti – cukrářské nebo domácí výrobky sladké chuti, jejichž podstatnou část tvoří med nebo cukr (třtinový, řepný, ovocný). Med se užíval dříve než cukr. Další součástí c. bývá mouka, máslo, vejce, mléko, koření (např. anýz, badyán, fenykl, hřebíček, koriandr, nové koření, skořice, vanilka, zázvor), mandle, ořechy, jedlé kaštiny, káva, kakao, čerstvé i upravené ovoce (hrozinky, citronová a pomerančová kůra), kypřidla, chuťové a aromatické přísady. Základ c. (cukr, med) se peče, suší nebo vaří s dalšími přísadami. Mezi c. patří cukrovinky, trvanlivé pečivo a měk-

ké cukrářské výrobky. – Cukrovinky jsou zpravidla výrobky z cukru a škrobového sirupu s různými aromatickými a chuťovými přísadami. Většinou se tak označují výrobky, které mají delší trvanlivost. Podle způsobu zpracování základních surovin je lze rozlišit na bonbony, dražé, proslazené ovoce, marcipán, zmrzliny; čokoláda a čokoládové cukrovinky tvoří zvláštní skupinu. – Bonbon (*celtle, celette, certle, cukrátko, cukrle, lecelte*) je částice cukrové hmoty vařené z cukru a různých přísad. Je různě tvarovaný, plněný nebo bez náplně. Podle stupně varu cukru nebo cukerných roztoků se rozeznávají jednotlivé druhy bonbonů: tvrdé, tj. kandity (roksy, dropsy, furé, karamely), měkké, tj. fondánové (bonbony, náplně do čokoládového zboží), likérové (s tekutou náplní, nejčastěji máčené v čokoládě, pralinky), želé (ovocné, s ovocnou příchutí), gumové (*hadi, žuzu, žvýkáci guma*), orientální a ostatní cukrovinky (*sučuk, rahat-lokum, chalva, turecký med, mejdlíčka, šumicí prášky*). Bonbony se připravovaly i v domácnostech. V kotlíku se svaří cukr s příměsí na lom. Hmota se lije na měděnou nebo mramorovou desku pomáštěnou olejem či do tvořítek. Ještě měkká hmota se krájí nožem potřeným olejem. Dražé se vyrábějí nanášením např. cukrových vrstviček nebo čokolády na různé vložky (kandit, fondán, želé, čokoláda, ovoce, mandle, oříšky). Fondánové a likérové bonbony se lijí do důlků (otisků tvořítek) v pšeničném pudru a nechají se schnout. Proslazené ovoce se *kanduje*, tj. postupně se vaří ve stále silnějších cukerných roztocích. Kandované ovoce se *glazuje* (potahuje vrstvou z vařeného a našlehaného cukru), obaluje v krystalovém cukru nebo se konzervuje čistým lihem. – Marcipán je směs loupných drvených (v hmoždíři), strouhaných nebo mletých sladkých mandlí s práškovým cukrem (dříve drčeným cukrem z homolí). Jako pojídla se může použít např. bílek (dříve také růžová voda, škrobový sirup). Z této hmoty se volně nebo pomocí tvořítek modelují samotné cukrovinky různých tvarů (ovoce, figurky), ozdoby na dorty a vložky do bonbonů. – Zmrzlina je uměle zmrazená směs z vařeného nebo nevařeného cukru, ovocných šťáv, mléka, smetany, přísad a barviv. K přípravě mléčné či smetanové zmrzliny se ušlehá mléko, cukr, žloutky a za stálého míchání se přivedou do varu. Hmota se odstaví z ohně, propasíruje přes síto a nechá vychladnout. Podle druhu zmrzliny se přidávají příchutě. Směs se zmrazí ve zmrzlinovém stroju. Při přípravě ovocné zmrzliny se svaří cukr s vodou. Přes síto se propasíruje ovocný protlak, k tomu se přidá vychladlý sva-

řený cukr, citronová šťáva nebo kyselina citronová, studená voda, barvivo. Správná hustota směsi se změří hustoměrem, směs se zmrazí ve zmrzlinovém strojků. – Základem čokolády je kakaová hmota vzniklá pražením, drcením a mletím kakaových bobů. Kakaová hmota se mísí s mletým cukrem, kakaovým máslem a přísadami (hřebíček, skořice, sušené mléko, sušená smetana, vanilka), válkuje a tře ve speciálních strojích, chladí a plní do forem. Vyrábí se v pevné formě (tabulková čokoláda), prášku (k přípravě nápojů) a jako čokoládové cukrovinky, tvořené ze dvou částí, z korpusu a čokoládové polevy. Podle druhu korpusu se čokoládové cukrovinky rozdělují na fondánové, marcipánové, nugáty, griliáš, cukrovinky s tekutou náplní a dražé. – Trvanlivé pečivo patří k cukrářským nebo domácím výrobkům, které charakterem svých surovin a výrobním postupem dosáhly dlouhé trvanlivosti. Jejich výroba se stala z větší části průmyslovou, na rozdíl od tzv. měkkých cukrářských výrobků, kde dosud převládá ruční výroba. Jednotlivé druhy trvanlivého pečiva se liší charakterem pečeného těsta. K základním druhům patří perník a výrobky z něj, sušenky (tvrdé, *kekсы*, měkké, *biskvity*), suchary, oplatky (suché, plněné), piškoty, některé druhy čajového pečiva (směs pečiva z různých druhů těst, většinou spojených džemem nebo trvanlivými náplněmi). – Měkké cukrářské výrobky jsou určeny k přímé spotřebě po vyrobení. Obvykle se skládají ze tří částí: z korpusu (základní hmota, která bývá nejčastěji pečená), náplně (krém a nádivka) a polevy. Jednotlivé části se od sebe liší použitými surovinami, jejich poměry a způsobem zpracování. Vzájemnou kombinací všech tří složek vzniká řada cukrářských výrobků (dorty, trubičky, věnečky, řezy, sněhové pečivo). – Historie c. sahá až do doby před naším letopočtem. V Egyptě se vyrábělo c. již 2500 př. n. l., o čemž svědčí nález cukrářského náčiní. Před výrobou a rozšířením cukru třtinového a řepného se cukrovinky vyráběly z medu, sírobů a zahuštěných cukrových šťáv z rostlin. Do Evropy se dostal třtinový cukr za křižáckých výprav 1096–1099. Prodává se v lékárnách (apatykách) jako lék. Jeden z prvních dokladů o c. ve střední Evropě podává popis slavnostní hostiny pořádané 1303 v německém weissenfeldském klášteře. V Čechách se třtinový cukr připomíná za Karla IV. V 16. stol. se začal cukr používat na pamlsky a zavařeniny. Nejprve se objevil při významných událostech na stolech šlechty (cukrovinky a marcipán na svatbě Petra z Rožmberka, 16. stol). Výrobou c. se kromě cukrářů (první v Praze doložen kolem r. 1501), apatykářů, dryáčníků a perník-

kářů zabývali i konfektáři (15. stol. v Praze), kteří z ovoce, medu, cukru a mouky dělali různé *konfekty*. Žena zv. *cukrátko* prodávala konfekty v Praze 1526. Větší zastoupení cukrářských krámů je v Praze doloženo až od poloviny 16. stol., samostatný organizovaný cech cukrářů byl založen počátkem 17. stol. a opět obnoven 1724. Lepší cukrové zboží dříve většinou pořizoval a prodával apatykář, obyčejné zboží míval perníkář a kramář a jezdil s ním po trzích. Apatykáři připravovali konfekty, dávali do cukru různé druhy koření a vařili ovoce s cukrem. Na venkově zastupoval perníkář a kramář cukráře ještě v 19. stol. Jednotliví cukráři se objevují v bohatých vrchnostenských městech koncem 16. a na počátku 17. stol. (Louny 1595, Jindřichův Hradec 1617). Většina cukrářů vyráběla v 16. a 17. stol. konfekty, *cukry* (asi primitivní kandity), cukrované koření. Cukráři, kteří v Čechách začali péci pečivo, dorty a různé zákusky, se objevili asi v 17. stol., zmrzlina se v Čechách vyráběla od 18. stol. – Cukrářské oplatky nejspíše odvozují svůj původ od staroegyptského nekvašeného chleba, který byl známý 3000 let př. n. l. V Čechách pekl podle pověsti oplatky k mešním účelům již kníže Václav, jak uvádí tzv. Dalimil ve své kronice (1314). V 16. stol. působili *oplatečníci* i *oplatečnice*. Oplatky pekli církevní zaměstnanci a pekly se i v domácnostech. K jejich pečení sloužily *oplatnice* (*oplatečnice*, oplatkové kleště). Tvořily je dvě kulaté, oválné nebo čtyřhranné železné desky na dlouhých rukojetích spojených do podoby kleští. Vnitřní strany plátů byly hladké, častěji však zdobené rytým dekorem. Na střed jedné desky rozpálené oplatnice se nalilo těsto a přiklopilo se druhou deskou. Tím se těsto mezi ně rovnoměrně rozlilo a oplatnice se dala na oheň. Po upečení se kleště rozevřely a vyjmul se hotový výrobek. Zdobené oplatnice pocházejí z období 1550–1900. Oplatkou se zahajovala štedrovecerní večeře. Podomácké a živnostenské pečení oplatek se rozšířilo hl. na Hořicku, Jičínsku a v Karlových Varech. Důkazem toho, že v 1. třetině 19. stol. bylo zvykem připravovat oplatky podomácku, jsou i recepty na oplatky a oplatkové trubičky v *Domácí kuchaře* M. D. Rettigové (1826). – S rozvojem průmyslové výroby cukru v Čechách v 1. polovině 19. stol., kdy je třtinový cukr nahrazen cukrem řepným, dostupným širším vrstvám obyvatelstva, se c. rozšířilo z panské a měšťanské kuchyně i do zámožných venkovských rodin. Výroba c., hl. cukrovinek, se časem stává z větší části průmyslovou. Prvním českým výrobcem čokolády v Čechách byla firma Slabý, továrna na čokoládu a cukrovinky na

Žižkově (založená 1839). Výroba sušenek pronikla do Čech v 2. polovině 19. stol. – Orientální cukrovinky mají svůj původ na území dnešního Bulharska, Turecka a Jugoslávie. Nejstarší z nich je turecký med. V Čechách vyráběli tyto cukrovinky ještě v 80. letech 19. stol. podomácku Makedonci a Jihoslované. V tomto období se však uplatňují české výrobny, které rozšiřují sortiment o další speciality, např. šumivé bonbony. Cukrovinky byly velmi levným, krejcarovým zbožím. Počítalo se u něho s hromadným odběrem a stálým ziskem. – U základů české průmyslové výroby cukrovinek a čokolády byl závod Albíny Maršnerové, založený 1886 na Královských Vinohradech. Pražská živnostenská a obchodní komora 1892 ustanovila, že cukráři jsou oprávněni k výrobě zboží, k němuž se ve větší míře potřebuje cukr, zavařeniny, koření a mandle. V Praze byl nejznámější cukrářský závod F. Myšáka (založený 1904). – Mimo Prahu měla velký význam pro rozvoj českého cukrářství a perníkářství např. podkrkonošská výroba perníků a c. Byl to packý rod perníkářů a cukrářů Šádků, známý od poloviny 19. stol.; ve 20. letech 20. stol. byly proslulé novopacké Kutnarovy kokosky. V Lomnici n. Popelkou působil rod Jínů; proslavil ho pekař M. Jína výrobou sucharů (1810). Jeho potomci výrobu rozšířili a zmodernizovali. Výrobky této firmy slavily úspěch na *Všeobecné zemské jubilejní výstavě* v Praze 1891, na které se staly světoznámými. Koncem 19. stol. jsou připomínány z poutí a jarmarků na Valašsku jako poutové pochoutky *turecký med*, *perníky*, *cukrové klátky* (špalky), *bruscukr* (drops), *pendrek* (vývar z lékořicové šťávy), *vintcétle* (mentolové bonbony), *sladké dřevo* (kořen lékořice sladkoploché). Na Hlinecku v tomto období cukráři a perníkáři prodávají o poutích *husary*, *perníkové domky*, *trubičky*, *polévaná mejdlíčka*, *balíčky marcipánu*, *červená perníková srdce*, *řady bílé polévaných srdcí*, *cukrové lahvičky s rosolkou*, *věnečky*, *pusinky*. Domácí jemné druhy c. se objevují v měšťanské kuchyni o Vánocích a svátcích již v 1. polovině 19. stol. a odtud jeho příprava postupně proniká na venkov. Výroba c. byla závislá na zdokonalení a rozšíření topného systému, zřízení sporáku a trouby. Do té doby je nahrazovaly některé druhy pečiva, které se pekly na otevřeném ohni (oplatky, trdelníky), smažily na tuku (koblihy, boží milosti), pekly ve formách (koláče, buchty, bábovky) nebo na plechu (vánočky, mazance, koláče). Za moučník byla pokládána pohanková, jahelná a krupicová kaše slazená medem a podávána např. o svatbách a křtinách. V lidové kuchyni se c. objevilo nejdříve v zámožných

selských domácnostech, na farách, v myslivných apod.; kupovalo se u perníkářů, podomních obchodníků nebo příležitostně ve městech. S příchodem selských dívek z hospodyňských škol a chudších děvčat ze služby v měšťanských rodinách (Vídeň, Praha, Brno) na začátku 20. stol. se c. také začíná připravovat doma. Na české a moravské vesnici je využíváno jako ozdoba a doplněk obřadního pečiva rodinného a kalendářního cyklu v podobě ozdob na svatebních koláčích, věncích a stromech (Slovácko), novoročních a masopustních koláčích, pleťencích a na vrkočích. Dokladem toho, že c. nakonec zdomácnělo i na venkově, je povědomí o selské rozmařilosti, že *již i sedláci si dělají dorty a cukroví, a to nejen o svátcích, ale i v obyčejnou neděli*.

Lit.: M. D. Rettigová: *Domácí kuchařka aneb pojednání o masitých a postních pokrmech pro dcerky české a moravské*. Hradec Králové 1826; Z. Winter: *Kulturní obraz českých měst. Život veřejný v XV. a XVI. věku I*. Praha 1890, s. 581–582; K. V. Adámek: *Lid na Hlínecku*. Praha 1900, s. 111; Z. Winter: *Dějiny řemesel a obchodu v Čechách v XIV. a v XV. století*. Praha 1906, s. 416–417; Z. Winter: *Řemeslnictvo a živnost XVI. věku v Čechách*. Praha 1909, s. 650–652; Č. Zíbrt: *Staročeské umění kuchařské*. Praha 1927; J. Novotný: *Český průmysl čokoládnický a cukrovíkářský*. Cukrářské listy 1, 1929, č. 5, s. 1–6; B. Hlavsa: *Historie umění cukrářského*. Cukrářské listy 4, 1932, č. 5–11; L. Kaizl: *Lidová výživa. Strava v Podkrkonoší*. Praha 1944, s. 77–81, 143; L. Kaizl: *Strava podkrkonošských zemědělců*. Výživa lidu 5, 1950, s. 111–113; M. Antonín – V. Lisý: *Nauka o potravinách*. Praha 1958, s. 333–349; J. Scheybalová: *Perníkářství*. MVP 82, 1974, 12, s. 146–172; D. Broncová (ed.): *Historie pekárství v českých zemích*. Praha 2001. [jh]

cvočkářství, rukodělná výroba cvočků a dalších drobných výkovek (hřebů, hřebíků, skob, nýtů); charakteristická řemeslná, manufakturní a domácká výroba v oblasti Podbrdská. C. se zde jako specializace vydělilo z kovářství a navázalo na středověkou výrobu hřebíků, doloženou v 15. stol. Rozkvět zaznamenala cvočkářská výroba od konce 18. stol. do 40. let 19. stol. v souvislosti s rozvojem místního železářství. V kraji byl dostatek surovin (železná ruda, vápenec), dřeva i vodní síly. Výroba kovaných hřebíků je doložena v manufaktuře v Hořovicích (od r. 1765), která dala patrně podnět k domácké výrobě nejen hřebíků, ale i různých druhů cvočků. Podle jiných pramenů vzniklo c. v Mýtě (Rožmitál p. Třemšínem), kde cvočkáři měli svůj cech. Na Rožmitálsku tuto výrobu zavedl počátkem 19. stol. pražský

arcibiskup A. Manderscheidt. Podle Sommerovy topografie pracovalo k r. 1849 na panství Zbiroh 42 cvočkářských mistrů a 14 tovaryšů, v samotných Hořovicích 42 mistrů a 114 pomocníků, na panství Hořovice a Jince dalších 99 mistrů a 196 pomocníků atd. Kromě berounského kraje bylo c. provozováno i v sousedním plzeňském kraji. V době největšího rozkvětu se c. živilo 900 osob. Proto se cvočkáři s výhní objevili i na alegorickém vozu, který reprezentoval berounský kraj při pražské korunovační slavnosti 1836. – Vedle řemeslné a manufakturní formy měla výroba cvočků i formu domáckou, spojenou s faktorským systémem. Faktori (překupníci, skladaři) objednávali hromadně železo i uhlí a odebírali výrobky, jejichž prodej sami organizovali. Cvočky vyváželi do celého Rakouska, ale i do Německa (hl. Bavorska) a na Balkán. Export do zahraničí umožňoval další rozšiřování výroby. Od 40. let 19. stol. dochází v odvětví ke krizi, kterou způsobilo zavádění strojové výroby (Plzeň, Žatec, Frýdecko-Místeko). Sociální podmínky domáckých výrobců, zcela závislých na faktorech a překupcích, se zhoršovaly, až vyústily do cvočkářských bouří (1866). Neutěšené životní podmínky cvočkářů popsal J. Neruda ve fejetonu *Výlet do kraje bídy* (*Národní listy* 1866). Snaha zlepšit situaci cvočkářů vedla k zakládání družstev, která měla organizovat prodej (podle zákona z r. 1873). Podněcovala však také akce za zvýšení mezd a plnila charitativní funkce. V Mýtě vzniká spolek cvočkářů *Václav* (1880), další spolky vznikly ve Věšíně a Hostomicích. Krátkou konjunkturu a oživení upadající výroby přinesla prusko-rakouská válka a zakázky pro armádu v době 1. světové války. Rozpad Rakousko-Uherska zmenšil trhy, dochází ke změně sortimentu. V meziválečné době se c. stává sezonním zaměstnáním. Po r. 1948 ze soukromých firem vznikají družstva. Výrobní náplň tvořil již jiný sortiment než cvočky. – Cvočkářská výroba se provozovala v dílnách, jejichž majitelé byli označováni jako mistři. Za *poplatek z ohně* dovolovali dvěma až čtyřem cvočkářům, aby v jejich dílně u výhně pracovali. Dělníci vyrábějící cvočky se označovali *cvočkáři*: vyráběli hřebíky, těžší druhy výkovek *kováři*. Těm příslušoval pomocník (*bušič, přítloukač*). Šlo o práci *pode dvě kladiva*. Náradí si výrobci přinášeli a odnášeli z dílny sami. Tvořilo ho kladivo bez nosu s čtvercovou ploskou a různé druhy kleští; zvedák (*pufťák*) sloužil k vysunování hotových výkovek z formy. K základnímu vybavení

dílny patřila výheň pod komínem otevřená do čtyř stran, kratší cvočkářský měch a kolem ohně postavené špalky (*cajky*) s kovadlinami. Do otvoru v kovadlině se vsazoval sekáč (*babčička*) na sekání drátu za studena. Vedle kovadliny byl do špalku pevně zapuštěn ještě držák na formu (*tokna*) a další sekáč (*outěnka*) na sekání drátu. K zakalování výrobků sloužila nádoba s vodou. – Základní surovinou k výrobě bylo cánové železo, tj. pruty kujného železa dodávaného místními hamry. Jen na speciální výrobky (podkováky, sedlářské a čalounické cvočky) se užívalo dováženého štyrského železa. Od 19. stol. se používá různých silných drátů, vyráběných ve válcovnách. Stejně tak starší palivo, dřevěné uhlí místní proveniencie, nahradilo v 19. stol. kamenné uhlí dovážené z Radňovic, Brasů, Mirosova. – Cvočkář rozžhavl ve výhni konec železného prutu (drátu), na hraně kovadliny ho osadil podle délky výrobku a opracoval ho na kovadlině vykovaním špičky. Poté prut nasekl na utínce a vložil do formy, kde výkovek oddělil od zbylé části materiálu a vykoval potřebnou hlavičku. Základní tvar hlavičky dala forma, dalšími údery z různých stran cvočkář docílil jejího požadovaného tvaru. Když byl výrobek hotový, úderem zesponu ho vhodil do nádoby s vodou, aby se zakalil. – Cvočkáři zhotovovali velké množství různých druhů výkovek. Jejich speciální názvy uvádějí dobové reklamní nabídky, ceníky i statistiky *Obchodní a živnostenské komory* (šerky, cvočky, pifle, hřeby, nýty, háčky, rákosníky ad.). Cvočkáři odváděli výrobky na váhu. Balení po kusech zajišťovali překupníci, kteří organizovali obchod. – Cvočkářská dílna (*verštat*) byla situována v rámci dispozice domu různě. U domů postavených ve svalu se nacházela v suterénu, zapuštěna zadní stěnou v zemi (Hořovice). Mohla stát i samostatně ve dvoře usedlosti nebo byla umístěna do zrušeného chléva či komory, ale i přímo do obytné místnosti. Ojedinele lze zbytky dílen nalézt v terénu (Jivina, Běštín).

Lit.: G. Hofmann: *Dvě kapitoly z dějin cvočkářství na Hořovicích*. ČL 53, 1966, s. 134–145; V. Scheufler: *Domácká výroba v českých zemích*. EAČMS II, s. 28–29; J. Králová: *Cvočkářství na Rožmitálsku*. Podbrdsko 3, 1996, s. 73–87; 4, 1997, s. 114–124; 5, 1998, s. 134–137; H. Mevaldová: *Cvočkářství na Podbrdsku*. In: *Domácká výroba v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Měčín 2000, s. 70–84. [mv]

Cyril a Metoděj, misionáři, věrozvěstové, apoštolové Slovanů, světci (5. 7., ve východních církvích 11. 5.). Bratři Cyril, vl. Cyrillus, Kyryll, později Konstantin (826

nebo 827–14. 2. 869 Řím), a Metoděj, vl. Methodius (815–6. 4. 885 Morava, údajně pohřben v katedrále na Velehradě), pocházeli z řecké Soluně (Thessaloniki) a vzdělání nabyli v Konstantinopolu, dnešním tureckém Istanbulu. 855 vytvořili slovanské hlaholské písmo, do slovansko-makedonského dialektu přeložili církevní texty a zavedli slovanskou bohoslužbu. Na žádost velkomoravského knížete Rostislava působili na Moravě 863–864 jako misionáři byzantské církve. Po vyhnání Metodějových žáků slovanská liturgie na území č. zemí zanikla a pozdější pokusy o její oživení opatem Prokopem na Sázavě a Karlem IV. v Emauzích měly jen krátkodobé trvání, byla však dále pěstována v církvi východního ritu. – Tito slovanští apoštolové byli od 10. stol. uctíváni jako národní světci v Bulharsku, na Moravě a v Čechách. Jejich nejstarší vyobrazení je doloženo z 11. stol. z kostela San Clemente v Římě a z 12. stol. v Kyjevě. Metodějův portrét vytvořil pro kapli sv. Kříže na Karlštejně v polovině 14. stol. Mistr Teodorik. Od r. 1863 jsou C. a M. patrony slovanských národů a od r. 1980 celé Evropy. Svatými byli prohlášení papežem Lvem XIII. až 1880. K cyrilometodějské tradici se v minulosti hlásily potlačované slovanské národy v habsburské monarchii i v turecké říši, neboť v ní spatřovaly příklad údajné dávné jednoty Slovanů. Rusofilům a ruským slavjanofilům sloužila jako argument pro kulturní sjednocení

Slovanů pod pravoslávím. Státní úřady habsburské monarchie pokládaly pěstování cyrilometodějské tradice za projev panslavismu, a tudíž protistátních snah. V emancipačním procesu Čechů a Slováků sehrála důležitou úlohu jako opora vůči germanizaci a maďarizaci. Záměrně byla tradice C. a M. vyzdvížena na Moravě 1848–1849 skupinou kněží kolem F. Sušila a v přípravách tzv. národní pouti na Velehrad. Moravští liberálové založili kulturně-politický spolek *Národní jednota sv. Cyrila a Metoděje* s nacionálním programem. Naproti tomu klerikální spolek *Dědictví sv. Cyrila a Metoděje*, ustavený 1850 jako obdoba *Svatojanského dědictví*, se zaměřil na vydávání náboženské literatury. Rozpolcenost cyrilometodějské tradice, obsažená již v hesle Sušilovy skupiny *pro vlast a církev*, se projevila v cyrilometodějském miléniu 1863. Poutí na Velehradě 5.–12. 7. měla ráz náboženský, ač na ni byli pozváni zástupci jiných slovanských národů. Národně-politický charakter měla cyrilometodějská slavnost s pěveckou soutěží v Brně 25.–26. 8. Znovu byla tradice C. a M. vyzdvížena v letech táborového hnutí 1868–1869, kdy došlo k založení časopisu *Cyril a Metod*. Oslava miléna Metodějova úmrtí se od února do října 1885 zúčastnily na Velehradě statisíce lidí. V bohaté literární produkci k tomuto miléniu jsou i pokusy interpretovat cyrilometodějskou tradici jako protiváhu tradice husitské. Bez hlubšího porozumě-

ní se v minulosti na cyrilometodějskou tradici odvolávaly i skupiny moravských separatistů. Oslavám výročí příchodu C. a M. 1963 předcházela široce založený archeologický průzkum velkomoravských nalezišť a zhodnocení cyrilometodějské misie, které vyzvedlo její státotvornou a kulturní stránku. Lidová tradice spojuje s kultem C. a M. kromě Velehradu též staroboleslavské paládium a Mělník, kde mělo být z Metodějova popudu ulito pro kněžnu Ludmilu; na Moravě je s tímto kultem spjata mariánská soška v Tuřanech. Jeho dalšími středisky jsou Osvětimany, Hamiltony, Vítochov, Lipůvka, Valašské Klobouky a Radhošť. K misionářské činnosti C. a M. vztahuje lidová tradice pověsti o studánkách-křtitelnicích, např. svatometodějské ve Staré Boleslavi a tzv. Cyrilce v Podivíně na Moravě. – C. a M. platili za patrony-ochránce proti bouři a blesku. Ve zlidovělém umění se dost zřídka vyskytují až v 19. stol., a to v moravských a slezských malbách na skle, jak křtí knížete Bořivoje, a zcela výjimečně ve volné plastice. V mnohem větší míře jsou zastoupeni v drobné zlidovělé grafice, především v poutních obrázcích a kramářských tisících modliteb.

Lit.: J. Böhm a kol.: *Velká Morava. Tisíciletá tradice státu a kultury*. Praha 1963; A. Božkov: *Izobrazenijata na Kiril i Metodij prez vekovite*. Sofija 1989; SNSVU, s. 98–99; V. Schaubert – H. M. Schindler: *Rok se svatými*. Kostelní Vydří 1994, s. 67–68. [lp + rj]

Č

čaj, té, thé – nápoj připravovaný ze sušených lístků čajovníku a druhotně také z různých tuzemských bylin a plodů spařených vroucí vodou. Zvyk pití pravého č. pochází z Číny. Existují různá podání, jak byl čajovník objeven a č. zařazen mezi jiné nápoje. V Asii bylo pití č. rozšířeno už v 15. stol. Do Evropy se dostal až v 1. polovině 17. stol. Do č. zemí se dovážel především č. čínský, jemuž se říkalo také ruský, protože Rusko bývalo jeho největším odběratelem. Dovážel se i č. z Indie a z Cejlonu. Podle způsobu zpracování, především sušení, se rozlišuje č. černý nebo zelený. Pití č. se v Čechách a na Moravě omezovalo jen na vyšší společenské vrstvy. Svědčí o tom mj. speciální nádoby a náčiní k přípravě a podávání č. užívané ve šlechtických domech a záznamy o něm. Např. v Černínském paláci v Praze se pro r. 1710 uvádějí číšky, konvice a nádoby na thé. Počátkem 19. stol. se pití č. ve

vyšších vrstvách stalo přímo módou: č. se servíroval pro rodinu i při společenských příležitostech. Obvykle se podával samotný, neslazený, někdy se přidávala smetana nebo mléko. Teprve v průběhu 20. stol. se č. více rozšířil i mezi střední vrstvy městského obyvatelstva. Přibližně od poloviny 20. stol. se konzum č. zvýšil a počal ze snídání vytlačovat bílou kávu. Od poslední třetiny 20. stol. dominuje mezi ostatními ranními nápoji: černou nebo bílou kávou, jejími náhražkami a kakaem. Mezi venkovským lidem se pily téměř výhradně bylinné čaje, pravý č. se podával spíše jako lék. Bylinné čaje se pily nejen pro léčebné vlastnosti, ale i jako preventivní prostředek proti onemocnění, také pro zahřátí i jako nápoj pro zahnání žízně. Býval to odvar ze sušených šípků, z listů jahodníku, z kvítků prvosenky jarní ad. K léčivým patřil květ černého bezu, lípy, třešalky, šalvěže, máty, divizny, sušených borůvek a řady dalších

léčivých bylin. V posledních desetiletích 20. stol. se pití bylinných čajů značně rozšířilo díky propagaci správné výživy, přírodní léčby i široké nabídce čajů v lékárnách a ve specializovaných prodejnách.

Lit.: P. O. Mattioli – T. Hájek z Hájků: *Herbář, jinak bylinář, velmi užitečný*. Praha 1562. Výbor Praha 1982; M. Úlehlová-Tilschová: *Česká strava lidová*. Praha 1945, s. 41, 61; Z. Žáček: *Zajímavě o kávě, čaji a kakau*. Praha 1962; S. Hejda: *Kapitoly o výživě*. Praha 1985. [jš]

čardáš, párový točivý tanec na místě, který má svůj původ v maďarském tanci 1. poloviny 19. stol. Původně se skládal ze tří částí: *lassú*, *friss* a *gyorn* (pomalý, živý a rychlý), později již jen ze dvou částí, pomalé a rychlé. Hudební doprovod č. charakterizuje tzv. novouherský styl a novouherské písně. Jako módní tanec se rozšířil na územích bývalého Uherska (tedy i na Slovensku) koncem 19. a počátkem 20. stol. Proto jej lze